

OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE ÖZEL MÜLKİYET VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Murat ÇİFTÇİ*

ÖZET

Osmanlı döneminde tımar sisteminin mevcudiyeti sebebiyle koşulsuz özel mülkiyetin olmadığı yönünde genel inanç mevcuttur. Aksini savunan birkaç yazarsa, özel mülkiyetin vakıflarla gerçekleştirildiğini savunmaktadır. Osmanlı dönemi boyunca özel mülkiyet; ağırlıklı olarak şehirlerde mevcut olmuş, devletçe de koruma altına alınmıştır. Bu durum, aslında bir seçişin sonucudur. Osmanlılar Eski Mısır ya da Persler gibi her alanda güçlü bürokratik yapılanmayı tercih etmemişler, eski Yunan ve Roma uygarlıklarıyla paralel bir yapılanmayı tercih etmişlerdir. Muhtemelen bürokrasinin hâkimiyetini iktidara muhalif güç unsuru olarak görmüşlerdir. Neticede Osmanlı'nın kuruluş ve gelişim süreçlerinde bu sıkıntıyı feodal Ortaçağ Avrupa'sı yaşamıştır. Zirai üretimin temel üretim olduğu ve şehirlerin, zirai artık ürünle beslendiği bir dünyada Osmanlı, İstanbul gibi ana bürokratik şehirlere hammadde veya işlenmiş mamul mal olarak zirai artık ürünlerin ulaştırılmasında tüccarları kullanmıştır. İptidai sanayiciler de esnaf ve zanaatkarlar olmuştur. Böyle bir artı ürün akışının sağlanabilmesi için mecburen piyasa ekonomisi koşulları oluşturulmuş ve bu çerçevede de özel mülkiyet kurumsallaşmıştır. Vakıflarsa koşulsuz özel mülkiyeti de aşan ve piyasa ekonomisindeki rekabet koşullarını zedeleyen, özel mülkiyet üstü yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk iktisat tarihi, kalkınma ekonomisi, sosyal politika, sosyal politika tarihi, koşulsuz özel mülkiyet, ekonomi, vakıf

PRIVATE PROPERTY IN PERIOD OF OTTOMAN EMPIRE AND ITS STRUCTURAL CHARACTERISTICS

ABSTRACT

There is a general belief that there was not an unconditional private property in the Ottoman period because of existence of tımar system. However, some authors who maintain opposite of this general belief argue that private property was realized with vaqfs. Private property during the Ottoman period commonly was in cities and was protected by the state. Actually, this circumstance was a result of a selection. Ottomans did not prefer bureaucratic structure in every fields like ancient Egyptians and Persians. They preferred a structure in parallel with ancient Greek and Roman civilizations. They probably accepted sovereignty of bureaucracy as an opposite power element against the government. Consequently, feudal Middle Age Europe lived this trouble in Ottoman building and in developing process. The Ottomans used merchants in carrying agricultural surplus products as raw material or as manufactured commodity to essential bureaucratic cities like Istanbul in a world where agricultural production was a basis and cities fed with agricultural surplus production. Primitive industrialists also became artisans and tradesmen. Condition of market economy was compulsorily constituted to provide such a surplus product flow and, in this framework, private property was instituted. Vaqfs which surpassed unconditional private property and bruised competitive conditions in the market economy was a structure over the private property.

Key Words: Turkish economic history, development economics, social policy, history of social policy, unconditional private property, economy, vaqf.

---

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Ü. İİBF Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Böl. El-mek:
murataciftci77@yahoo.com

1. GİRİŞ

Klasik Osmanlı döneminde özellikle şehirlerde düşünülenin aksine özel mülkiyet mevcuttu. Koşulsuz özel mülkiyet yapısı, daha çok tarımsal üretim alanlarında sınırlıydı. Çünkü 19. yüzyıla kadar tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da temel ekonomik faaliyet tarımsal üretimdi. Şehirlerin konumuysa, bürokratik idare merkezi olma ekseninde şekillenmişti. Şehir nüfusunun genişliği de tarımsal üretim alanlarından sağlanan artık ürünle belirlenmekteydi. Daha basit tabirle, tarımsal üretim alanlarında verimsiz üretim yapabilen geniş halk kitlelerini doyuracak ürün çıkarıldıktan sonra kalanı merkeze gönderilmekteydi.

Bu noktada önemli bir ayrıntı olarak şehirlerin bürokratik merkez olması vurgusu yapılırken yanlışlığa düşmemek gerekir. Örneğin 1453 sonrası Osmanlı'da İstanbul başkent olarak ana bürokratik merkez konumundaydı. Şehzade şehirleri de bu çerçevede önemliydi. Ancak Osmanlı coğrafyası düşünüldüğünde onlarca ve hatta yüzlerce şehrin olduğu bilinmektedir. Bu noktada şehir hiyerarşisi karşımıza çıkmaktadır. İstanbul ve benzer birkaçı dışındakilerin temelde bürokratik şehir konumunda olmaması gerçekte ilişkiler ağını değiştirmemektedir. Örneğin Bursa hem ticaret kenti, hem de başta dokuma olarak iptidai sanayi şehri olarak üretici birim konumundadır. Ancak Bursa ve benzeri diğerleri, üretici birim olmalarına karşılık bürokratik ana merkezlerle artık zirai ürünü taşımada ve işlenmesi gerekenleri işlemede bir durak noktası konumundadır. Dönem düşünülürken günümüzdeki bolluğu düşünerek değerlendirmemek gerekir. Daha üç yüz yıl kadar önce yarım milyonluk İstanbul yılda 90-100 bin ton buğdayla doyurulurken 70 milyonluk günümüz Türkiye'sine 20 milyon ton buğday yetememektedir. Kabaca tüketimin günümüzün yarısından daha düşük olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla şehirlerin önemli bölümü doğrudan bürokratik merkez konumunda olmasa da dolaylı olarak aynı fonksiyonu üstlenmektedir.

Söz konusu zirai artığın merkeze taşınmasının binlerce yıllık serüveni vardır. Eski Mısır'da, Atina'da, Roma'da, Pers'lerde farklı tercihlerin varlığı bilinmektedir. Mısır ve Perslerin tüccarları kullanmayı pek tercih etmeyen doğrudan bürokratik kadro kullanım tercihleri varken Atina'da, Roma'da ve özellikle de Roma'nın ilk dönemlerinde tüccarların kullanılmasının tercih edildiği görülmektedir. Ancak hepsinin kendine özgü ilişki yapısı vardır. Osmanlı'da kendine özgüdür ve düşünülenin aksine tüccarları yoğun olarak kullanmışlardır. Askeri birliklerin maliyetlerini karşılamada tımar sistemiyle ürünün yerinde finansmanın karşılanması, Osmanlı mülkiyet ilişkilerini ve idarî yapılanmasını anlaşılması güç kılmaktadır. Ancak unutulmalı, bürokrasinin sadece askerlerden oluşmadığıdır. Kaldı ki Osmanlı'da başta İstanbul olmak üzere çeşitli idarî merkez konumundaki şehirlerde mevcut olan askerî varlığın da yekun içerisinde hatırı sayılır cesamete ulaştığı unutulmaktadır.

Eğer bir yönetsel yapılanmada tüccarlar ve mamul mal üretiminde bulunan iptidai sanayiciler varsa ve çalışma alanı olarak da şehirlerde bulunuyorlarsa, o ülkede piyasa ekonomisinin günümüz anlayışıyla mevcut olmadığını savunmak kolaylık olur. Çünkü ticaretin kuralları mutlaktır ve her şeyden önce hukuksal bir temele ihtiyaç duyar. Şayet zenginleşmeye sınır koyulursa kimse risk alarak tüccar olmayı tercih etmez. Bu yüzden mutlak özel mülkiyetin var olması, ayrıca güvence altına alınması ve faiz gibi temel kavramların işlevsel olarak kullanılması şarttır. Bu çerçevede finans kuruluşlarının da var olması gerekir. Genel olarak düşünülenin aksine Osmanlı coğrafyasında piyasa ekonomisinin günümüzdeki anlamıyla tüm organları özellikle şehirlerde işlevsel olarak mevcuttur.

1858 Arazi kanunnamesi öncesi klasik Osmanlı döneminde özel mülkiyet olarak adlandırabileceğimiz Arazi-i memlûke dört kısma ayrılırlar:

[1] Köy ve şehirlerdeki arsalarla köy ve şehir kenarlarında bulunan mesken olarak kullanılan ve 500 metrekareyi geçmeyen yerler,

[2] Miri araziden bölünerek (ifrazla) mülkiyeti birilerine devredilen ve böylece de miri arazi olmaktan çıkan yerler,

[3] Fethedilen yerlerde savaşınlara verilen yerler ki bu tür arazilere Arazi-i öşriyye denilmektedir ve bu araziler vergiden muaftırlar,

[4] Arazi-i haraciye denilen ve yeni arazi fethinden sonra gazilere verilmemekle birlikte gayr-i müslim yerli halkın elinden alınarak sonradan verilen yerlerdir. (Veldet, 1999, 182)

Turkish Studies

Bu dört koşulsuz özel mülkiyetin kapsamı, yabancı mülkiyeti ve toprak rejimindeki değişikliklerle Arazi Kanunnamesi'yle genişletilmiştir.

Özel mülkiyet dışında ikinci bir yapıysa vakıflardır. Mülkiyet yapılanmasında vakıfların çok ciddi bir yer işgal ettiği bilinmektedir. Konuyla ilgili Barkan'ın değerlendirmesi şöyledir:

“...şehirlerdeki mülklerin tasarruf ve mirası şekillerinde de şer' i hukukun en esaslı bazı hükümlerini tatbik edilmez bir hale sokmanın yolu bulunuyordu. Gerçekten şehirlerde umumiyetle tatbik edildiği gibi, evlatlık bir vakıf haline sokulan bir mülk üzerinde aile fertlerinin faydalanma şekilleri şart-ı vakıflarla teşekkül ve inkişaf etmekte olan hususi bir mülk ve miras rejimi yaşatıyordu.” (Barkan, 2001, XLVI)

Barkan'ın özellikle evladiyelik vakıflarla Osmanlı döneminde özel mülkiyetin kuvvetlendirdiği cihetindeki tahayyülünde her ne kadar yanlışlık yoksa da müellifin tahayyülünde kısmi noksanlıkların mevzu olduğunu ifade etmemiz de mümkündür. Şöyle ki:

Barkan'ın konuyu kritik ederken vakıflar üzerinde kamunun tasarrufta bulunamaması prensibinden hareket ettiği düşünülebilir. Bu doğrudur da. Ayrıca Osmanlı' da şahsi mülkiyet üzerinde de tasarrufta bulunulamadığı hususunu müellifin göz ardı etmesi mümkündür. Özellikle müsadere mekanizması düşünüldüğünde bu ilk bakışta doğru bir perspektif olarak görülebilir.

Müsadere uygulamasının esası, devlet malını zimmetine geçiren ve ihanet eden devlet memurlarına yönelik olmak kaydıyla, mevzu devlet memurunun kontrolünde olan tüm menkul ve gayri menkulün elinden alınması şeklinde zuhur bulur. Bu çerçevede de devlet memurunun mal varlığında normal olmayan yollarla bir artışın yaşanıp yaşanmadığı incelenir ve hüküm de bu çerçevede verilir. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde müsadere cezasının amacını aşarak hazine için bir gelir kaynağı olduğu da savunulmaktadır. (Özdemir, 2001, 121)

Müsadere cezasının 18. yüzyılda çok fazla arttığı doğru olmakla birlikte uygulamalardaki artışı hazineye gelir iradı olarak değerlendirmek büyük ölçüde yanlıştır. Sakaoğlu (1984)'nun tek bir mültezim yetiştiren aileyi incelediği çalışmasında da açıkça görüleceği üzere mültezimlerin ve diğer üst düzey bürokratların açıklayamadıkları ve zimmetlerine irad eyledikleri meblağlar, milyonlarca guruşa varabilmektedir. 18. yüzyıl, zaten dönem olarak Osmanlı bürokrasisinin çözülme yıllarına tekabül etmektedir. Ayrıca unutulmamalıdır ki hiçbir vakıf şartı olmaksızın ilmiye sınıfındaki ailelerin mallarına kesinlikle dokunulmamaktadır. Bilindiği üzere ilmiye sınıfında yapılan suiistimaller saymakla bitmeyecek cihettedir. Buna rağmen müsadereye muhatap olmazlar.

Şehirlerde özel mülkiyete yönelik hiçbir kamulaştırma temayülü mevzu olmamasına karşılık neden vakıflara yönelindiği ve evladiyelik vakıfların yaygınlaştığı sualine karşılıksa verilebilecek cevap son derece açıktır:

Osmanlı'da özellikle şehirlerde günümüzdeki anlamıyla mutlak (koşulsuz) mülkiyetin varlığı, kamunun müdahalesine cevaz vermemekle birlikte hususi hukukta sorumluluğu ortadan kaldırmamaktadır. Dolayısıyla da İslam hukukçularının çoğunluğuna göre miras bırakma hakkı varken zürri “evladiyelik” vakıf kurulmasının kişide hayır yapa duygusundan kaynaklanması sebebiyle muhafazasının gerektiği yönündeki düşünceleri de (Akipek, Atlas, 1998, 146) tartışmaya açıktır.

Örneğin:

1-10 Nisan 1757 tarihinde Üsküdar kazasında görülen bir davada, firar eden Uzun İbrahim isimli iki arsa ve bir kahvehaneye sahip bir topçu askerinin Darıcalı bir zat' a 450 guruş borcu olduğu için, Uzun İbrahim'in bağlı bulunduğu askeri birlikçe atanacak bir yed-i emince satılarak alacaklıya alacağı verilmesine Üsküdar kadılığınca hükmedilmiştir.¹

Borç – alacak, satış – satışı itiraz ve benzeri pek çok dava örneklerine bugün sahibiz. Osmanlı'daki özel mülkiyeti ve piyasa ekonomisi yapısının çağdaşı diğer devletlerden çok daha cari olduğunu ortaya koymaya yetecek sayısız örnekler mevcuttur. Dolayısıyla Barkan'ın vurgusundaki gibi özel mülkiyeti güvenceye alma cihetinde bir eylem olarak vakıfları görmek çok da anlamlı görünmemektedir. Ancak Osmanlı' da vakıf kurumu özel mülkiyet üstü bir anlama gelmektedir.

¹ Tıpkı Latin alfabesine transkripsiyon: İstanbul Araştırmaları Merkezi (1998). İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Finans Tarihi I (1742-1787)- İstanbul Külliyesi (VI), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, No: 59, İstanbul, s. 121. (Evrak No: 4/157/485)

Yapılan ticarî faaliyetler açısından olsun, çeşitli anlaşmazlıklarla oluşması açısından olsun kişi üzerine tutunan borçtan, şahsı vakıf müessesesi bütünüyle koruyarak bir zırh kisvesine bürünmektedir.

Esasen günümüz şirketler hukukunda var olan anonim ve limited şirketlerde, kurulan şirketin sermayesiyle alacaklılara karşı sorumlu olunmasının tam tersi burada mevcuttur. Açıklamak gerekirse;

Günümüzde bir X anonim ya da limited şirketinin borçlarını ödeyememesi üzerine iflas isteminde bulunması durumunda, alacaklılara sadece tüzel kişiliğe sahip olan mevzu şirketin varlıkları kadarı ödenir. Eğer kusurlu değillerse (şirket malını zimmete geçirme gibi) sermayedarlar (:şirket sahipleri) sahip oldukları mal varlıklarıyla sorumlu değildirlir ve kesinlikle bu kişilerin servetlerine dokunulamaz, mevzu borç söz konusu kişilere ödettirilemez.

Vakıflardaysa, vâkıfın (vakfeden kişi) ticarî ya da başka her hangi bir sebeple borçlanması durumunda, alacaklılara karşı sorumlu olduğu miktar, sadece vakfetmediği servetiyle sınırlıdır. Dolayısıyla tabiri caizse evladiyelik vakıflar, günümüzdeki İsviçre Bankaları'nın kasalarından daha emin bir konumdadırlar. Kişi bir kere vakıf kurduktan sonra elde ettiği gelirlerin bir bölümünü muntazaman vakfa ekleyebilmekte ve vakfın serveti artmakta, fakat vakfedenin hususî ticarî veya sınaî vesair faaliyetlerinden kaynaklanan malî buhranlarından vakfiyesinde biriktirdiği serveti etkilenmemektedir.

2. ÖZEL MÜLKİYET KAYNAĞI ZÜMRELER

2.1. İlimiye sınıfı

Esnaf loncalarının, gerek fikrî ve gerekse de faaliyet özellikleri, kendi içlerindeki bürokratik örgütlenmeleri itibarıyla kök-sınıfı olarak Ahiliği göstermek dışında başka bir alternatifi düşünmek imkân kabilinde

Osmanlı ilk dönemleri boyunca Türkmen aşiret mensup- larından ve ilmiye sınıfından olan kişilerin sadrazamlığa tayin edildikleri ve fakat Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren Çandarlı Halil Paşa'nın katliyle azli sonrasında 18. yüzyıla kadar birkaç istisna dışında sadrazamlık gibi önemli pozisyona sürekli devşirme kökenli kişilerin getirildiği görülmektedir.(İAM, 1998, 54) İşte Çandarlı ailesinin dışlanması Osmanlı tarihinde önemli bir yapısal kırılma noktası olarak karşımıza çıkar. Neticede Çandarlı ailesi, Timurtaş ve Evrenos aileleriyle beraber Osmanlı Devleti'nde II. Murad ve Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar fertleri beylerbeyliği, sadrazamlık gibi üst mevkiye yer alan en önemli üç aileden birisidir.(Hammer, 2005, 164) Ancak Çandarlı ailesinden yönetimin devşirmelere geçişi, Osmanlı bürokrasisi için bütünüyle geçerli değildir. Bu noktada Unan'ın Sahn- ı Seman medreselerinde vazifeli müderrislerin, esas itibarıyla yoğun olarak devlet bürokrasisinde vazife aldıklarını belgelere dayalı araştırmasıyla spesifik olarak görmek mümkündür. Unan'ın çalışmasından bir bölümü inceleyelim:

“Sahn medreselerinin kuruluşundan, yâni 1470'ten XVI. yüzyılın ortalarına kadar burada ders veren ilim adamları olarak tespit edebildiğimiz 105 kişiden 28 (% 25.6)'i Sahn'dan sonra kadılığa yükselmişti. Aynı dönemde bu âlimlerden 5 (% 4.7)'i sancak müftüsü, 10 (% 9.5)'u İstanbul kadısı, 7 (% 6.6)'si Anadolu kazaskeri, 7 (% 6.6)'si Rumeli kazaskeri, 7 (% 6.6)'si ise şeyhülislâm olmuştu. Bunların içinden bir kişi ise – Sinan Paşa– vezir-i âzamılığa yükselmişti. Söz konusu 105 kişi içinden, sadece müderrislikle iktifa ederek Sahn'dan sonra her hangi bir aktif devlet hizmetine geçmeyenlerin sayısı ise yekûn 40 (% 38) kişidir. Bu temayül XVI. yüzyılın ortalarından itibaren, müderrislerin doğrudan aktif devlet hizmetine geçmeleri, yani bir yönetim kadrosu işgâl etmeleri yönünde hızlanacaktır. Meselâ, XVI. yüzyılın sonlarına kadar, yani yaklaşık elli yıllık bir süre içinde Sahn medreselerinde ders veren 167 kişiden sadece 34 (% 20.8)'ü müderrislikten sonra başka bir vazifeye geçmezken, 90 (% 53.8)'i kadılığa kadar yükselmiş, 12 (% 7.2)'si Rumeli kazaskeri olmuş, 9 (% 5.3)'ü Anadolu kazaskerliğine, 7 (% 4.2)'si ise şeyhülislâmlığa getirilmişti. Kezâ, aynı dönem içerisinde 8 (% 4.7) kişi sancak müftüsü, 5 (% 2.9) kişi İstanbul kadısı, 2 (% 1.2) kişi nakibü'l-esrâf ve bir kişi de nişancı olmuştu. Aynı temayül XVII. yüzyılda da değişmeyecektir: Yüz yıl boyunca Sahn'da bir süre de olsa ders veren tespit edebildiğimiz yekûn 648 kişinin büyük çoğunluğu, eğitim öğretim faaliyetlerinden sonra fiilen aktif yönetim elemanları arasına katılmıştı. Bu dönemde

Turkish Studies

söz konusu 648 kişiden, sadece müderrislikle yetinenlerin 143 (% 22) kişiden ibaret oldukları görülmektedir; aktif devlet hizmetine geçme konusunda bunların mühim bir kısmının ömürlerinin vefa etmediği de bilinmelidir. Geriye kalanların hemen tamamının kadı olarak muhtelif kazalarda bulduklarını belirtmek gerekir. Ancak, kadı olarak çalışanlar içinde 380 (% 58,6) kişi, kadılıkla iktifa ederken, 39 (% 6)'u İstanbul kadılığına, 21 (% 3,2)'i Anadolu kazaskerliğine, 34 (% 3,5)'ü Rumeli kazaskerliğine, 20 (% 3)'si şeyhülislâmlığa kadar yükselmişti. Bu arada 6 (% 0,9) kişinin sancak müftüsü, 4 (% 0,6) kişinin ise nakibü'l-eşraf olduklarını belirtmeliyiz. Sahn müderrislerinin XVIII. yüzyılda yükseldikleri mevkilerde de önceki yüzyıllara göre fazla bir değişiklik görülmemekte ve umumî temayülün devamını yansıtan bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Yüzyılın başından 1730'lara kadar Sahn'da ders veren 243 kişi tespit edilebilmiştir. Bunlardan 60 (% 24,7)'inin bilâhare başka bir vazifeye geçmediğini görmekteyiz. Geriye kalanlar ise, muhtelif kadılıklarda bulduktan sonra, daha üst seviyelerde vazife almışlardır. Bu çerçevede 139 (% 57,2)'unun sâdece kadılık ettiğini, 13 (% 5,3)'ünün İstanbul kadısı, 6 (% 2,5)'isinin Anadolu kazaskeri, 12 (% 5)'isinin Rumeli kazaskeri, 11 (% 4,5)'inin ise şeyhülislâm oldukları müşâhede edilmektedir. 2 kişi de nakibü'l-eşraf tâyin edilmiştir. Ortaya çıkan bu tablo, Sahn medreselerinin yüzyıllarca devlete üst seviyede eleman yetiştirdiğini göstermektedir. Osmanlı idarî sistemi içerisinde kadıların, İstanbul kadılarının, kazaskerlerin, şeyhülislâmın, müftülerin, nakibü'l-eşrafların... ne ölçüde etkili şahsiyetler oldukları îzahtan vârestedir. Binaenaleyh, yukarıda gözden geçirilen yaklaşık üç yüz yıllık bir süre içerisinde, şeyhülislâmlık makamına yükselenler içinden 45 kişinin, daha önce Sahn müderrisliğinde bulunduğunu, eğitim-öğretim hizmetlerini burada tamamladıktan sonra kazaya çıktığını ve bilâhare ilmiye mesleğinin en üst seviyesine ulaştığını görüyoruz. Keza, aynı süre içerisinde Sahn'da bir süre de olsa ders veren yaklaşık 1200 civarındaki ilim adamından sadece 277'sinin yalnızca ilim ve eğitim-öğretim faaliyetleriyle yetindiklerini veya daha ilerisine muhtemelen ömürlerinin vefa etmediğini; geriye kalan büyük çoğunluğun ise yine devletin kaza ve adliye mekanizması içerisinde şu veya bu şekilde vazife aldıklarını müşâhede etmekteyiz. Aynı durum, değerlendirmeye tâbi tutamadığımız 1730'dan sonraki dönem için de geçerli kabul edilebilir.”(Unan, 2004)

Yüksek mevkii işgal eden yargı bürokrasisi dışında Osmanlı bürokrasisinde lonca geleneğinin varlığına işaret etmek de son derece önemlidir. Kâtiplik gibi alt kalemiye memuriyetlerde babası kâtip olan ya da kâtip bir yakını tarafından kalemlere alınan çocuklar usta – çırak ilişkisiyle yetiştirilirdi. (Özdemir, 2001: 78)

15. yüzyılda Bursa'da kurularak faaliyete geçirilen medreselere bakıldığında, bürokratik zümrelerin de ağırlığı hatırlandığında, Osmanlı devletinde 19. yüzyıla kadarki dönemde ailelerin ağırlıklı oldukları sonucuna varılacaktır. Dolayısıyla da Osmanlı bürokrasisinde üst düzey (sadrazam gibi) birkaç makamla askerî sınıfların devşirme kaynaklı oldukları görülecektir. Yargının ilmiye sınıfınca yürütülmesi, aslında Padişah'ın mutlak siyasal erke sahip olma kudretinden yoksunluğunu ve törenin padişahın üzerinde olmasının da bir göstergesiydi. Yargının günün şartlarına göre ciddî bir bağımsızlığa sahip olduğunu da söylemek mümkündür. Hammer'de geçen ilmiye sınıfı tanım ve kazanımları da bu düşüncüyü destekler mahiyettedir.

“Hangi mertebeden olursa olsun ulema iki mertebeye malik idiler. Bunlarda; vergiden muaflık ve ölümlerinde Beytülmal adına müsadereden masun olup, mallarının mirasçılara geçmesinin sağlanmış olmasıdır. Bu bakımdan Osmanlılarda yegâne asil sınıfı demek olan ilmiye hanedanları, nesilden nesile geçmiş ve toplanan servetlerle kuvvetini de arttırmıştır. Kibar – ı ulema çocuklarının daha küçük yaşta müderrisler listesine yazılarak erginlik çağlarında ulema mesleğinin az çok yüksek bir mertebesinde bulunmaları hususu istisna edilecek olursa, bu kariyerlerde ilerlemeyi tespit eden usulde hiçbir değişiklik yapılamazdı.” (Hammer, 2005, 94)

2.2. Esnaf Birlikleri

Etimolojik olarak “esnaf” Arapça'da “sınıf”ın çoğuludur. Kanunları ve kanunlardan daha çok riayet edilen gelenekleri, adetleri, kaideleri olan esnaf teşkilatı, uzmanlaşmaya yönelik olarak

Turkish Studies

sınıflandırılmışlardı. 17. yüzyılda İstanbul’ da 1100 çeşit esnaf bulunmaktaydı.(Büyükboyacı, 1986, 159)

Osmanlı döneminde esnaf birlikleri iktisadî ve içtimaî hayatta son derece etkili bir zümre konumundaydılar. Kökenleri Ahi ocaklarına dayanan Esnaf ve Zanaatkâr Birlikleri, Osmanlı şehir ekonomisine hâkim olan zümreyi teşkil etmekteydi.

Ahiliğin genel manadaki siyasal gücünün Osmanlı devletinin kurumsallaşması ertesinde son buldurulmaya çalışıldığı bir gerçektir. Bu çerçevede soysuz ve sopsuz bir zümre yaratımı ekseninde hanedana tam bağlı devşirilmiş kitlelerin özellikle Kanuni döneminden itibaren gücünün doruğuna ulaştırıldığını görüyoruz. Kanuni döneminde yeniçerilerin ücret ve sayılarındaki artış bunu desteklemektedir.

Ancak yeniçeriler, daha önce de vurgulandığı üzere askerî alanda güç unsuruydu. Yargıda nasıl ki ilmiye sınıfının mutlak hâkimiyeti vardır, işte aynı istikamette şehir ekonomisinde de esnaf ve zanaatkâr zümresinin etkisi cari olmuştur. Teşkilat yapısına bakıldığında yedi şahsiyet ön plana çıkar

Kadı: *Bulunduğu yerin kazaî, mülkî ve beledî başkanı olmanın yanında esnaf birliklerinin de en üst makamı konumundaydı. Esnafın seçtiği şeyh başkanlığındaki heyet azalarını tayin ve azletmek yetkisine sahip olan kadının başlıca görevleri arasında esnafları denetlemek de yer almaktaydı. Şehre intikal eden zirai ürünleri sicile kaydeder, artan kısım varsa ordu veya merkeze gönderirdi. Esnaf ve zanaatkâr birlikleri arasında yaşanan uyuşmazlıklarda anlaşmazlıkları karara bağlayan mercii de kadılıktı. Şehirdeki esnaf sayısını da tespit eden yine kadılıktı.*

Muhtesip: *Muhtesiplerin görevi, piyasa denetimini sağlama olup esnaf birlikleri içerisinde günümüzdeki hükümet temsilcisine eş değer bir vazife görürdü. Çarşıları dolaşan satılanları muayene eden muhtesipler, yanlış uygulamalarda ceza kesme yetkisine de sahiptiler. Günümüzdeki zabıtalara eşdeğerdir.*

Şeyh: *Esnaf zümresinin başkanına şeyh denirdi. Esnaf arasından seçilen şeyhler, dışarıya karşı esnaf zümresinin temsilcisi konumundaydılar. Eснаflar arasında çıkan antlaşmazlıklarda ilk önce şeyhe gidilirdi.*

Nakip: *Şeyhin esnaf ve zanaatkâr arasındaki temsilcisiydi.*

Kethüda (kâhya): *Bazı esnaf zümrelerinde şeyhin vekili olan nakibin vazifesini üstlenerek esnafın işlerini takip eden ve toplantıları yöneten kişiydi.*

Yiğitbaşı: *Kethüdanın yardımcısı olup, esnaflar arasında çıkan antlaşmazlıklarda ilk mercii konumundaydı. Bir kalfa veya ustanın iş sahibi olabilmesi, yiğitbaşının iznine bağlıydı. Esnafa hammadde temini ve disiplin işlerine de bakardı.*

Ehl-i vukuf (ehl-i hibre): *Her esnaf zümresinde bulunmayıp, fiyat tespitinde vazife alan ve madeni eşyayla tartı aletlerini damgalayan ve kadıya esnafla ilgili işlerde yardımcı olan görevliydi. (Tabakoğlu, 1994, 280-281).*

Esnaf ve zanaatkârlar yapılan işin mahiyetine göre %10–20 bandında karlarla çalışılmaktaydı. Mal ve eşyanın fiyat tespitinde narh sistemi uygulanmaktaydı. Narhı, ilmiye sınıfından o yerin kadısı ile esnaf yöneticileri ve ikamet eden ahalinin ileri gelenleri birlikte tespit etmekteydi (Yıldız, 1996, 196).

Osmanlı sınıfsal yapısı içerisinde esnaf ve zanaatkârlar, zümre-i ulema’dan sonra ve reayadan önce, orta sınıf olarak yer almaktaydılar (Fındıkoğlu, 1999, 640).

Şehir nüfusunda en yüksek ağırlığa sahip olan esnaflar, son derece ciddî bir iktisadî güç konumundaydılar da. Örneğin Osmanlı şehirlerinde işçilerin düzeyleri dahi son derece yüksekti. Pamuk’un 5000’i aşkın belgeye dayanarak verdiği rakamlar itibarıyla 16. yüzyılda Avrupa’daki ücretler Osmanlı şehirlerindeki ücretlerin %40’ına ancak ulaşabiliyordu. (Pamuk, 2004: 4) Batıyla gelir farklılığı da 19. yüzyılda Osmanlı aleyhine ciddî boyutlara ulaştı. Yine Pamuk’un Osmanlı coğrafyasıyla Batılı ülkelerdeki fert başına düşen GSYİH tahminleri 1820–2000 periyodu itibarıyla aşağıda sunulmaktadır (Pamuk, 2006, 815).

Turkish Studies

Tablo 1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Uzun Dönemli GSYİH Gelişimi (Doların 2000 Yılı Satın Alma Gücü Paritesine Göre Fert Başına Düşen GSMH)

	1820	1870	1913	1950	1973	2000
Türkiye	680	880	200	1600	3477	6597
Suriye	680	880	300	1400	2345	4364
Lübnan	680	950	450	2429	3155	3409
Ürdün	550	700	000	1663	2389	4059
Filistin	650	850	200	1992	7704	12292
İsrail	...	...		2817	9645	16159
Batı Şeria ve Gazze	...	...		949	2184	5124
Mısır	600	750	050	1050	1294	2920
S. Arabistan	500	520	600	2231	11040	8002
Körfez Ülkeleri	600	700	900	17730	24533	11974
Irak	550	600	800	1364	3753	1221
İran	550	600	800	1720	5445	4742
Ortadoğu	611	744	023	1592	4057	5023
ABD	1257	2445	301	9561	16689	28129
Batı Avrupa	1245	2086	688	5013	12159	19806
ABD ve Batı Avrupa	1246	2159	172	6711	14029	23680

Kaynak: Pamuk, 2006, 815.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 19. yüzyılın ilk çeyreğinde henüz ciddi bir gelir farklılığının Osmanlı ve Batı arasında gerçekleşmediği görülmektedir. Nitekim 1868' de İstanbul' da 25–30' a inen kumaşçı tezgâhlarının sayısı, 30–40 yıl öncesinde 2750' ye ulaşabilmekteydi. (Sarc, 1999, 428) Yine Osmanlı'nın Avrupa' daki topraklarını iyi tanıyan bir İngiliz müellifin aktardığına göre 1810'dan önce İškodra' da müslin imalatıyla uğraşan tezgahların sayısı 600'ken 1810' dan sonra bu sayı 40'a inmiş, Tırnova' da 1800' den evvel 2000 olan dokuma tezgahlarının sayısıysa 1830'a gelindiğinde 200' e inmişti (Fındıkoğlu, 1999, 624).

Netice itibarıyla siyasî yaşamda söz konusu olan gerilemenin, sanayi inkılabının etkisini şiddetlendirdiği 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar aslında Osmanlı şehir ekonomisinde (hizmet+küçük imalat sanayii) gerçekleşmediği tespit edilebilmektedir. Bunda elbette 1838 tarihli Balta Limanı Antlaşması sonrasında çok kısa bir süre içerisinde Osmanlı'nın pek çok diğer Batılı devletle benzer serbest dış ticaret antlaşmaları imzalayarak açık pazara dönüşmesinin etkisi büyük olmuştur. Ülkelere ve imzalanan ticaret antlaşmalarının tarihlerini sadece isimler itibarıyla sıralamak gerekirse: (Tengirşenk, 1999, 289)

- [1]İngiltere (16 Ağustos 1838)
- [2] Fransa (1838)
- [3]Löbek, Brem ve Hamburg (18 Mayıs 1839)
- [4] Sardunya (2 Eylül 1839)
- [5] İsveç ve Norveç (1840)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

- [6] İspanya (2 Mart 1840)
 [7] Felemenk (14 Mart 1840)
 [8] Danimarka (1 Mayıs 1841)
 [9] Toskana (7 Haziran 1841)
 [10] Prusya (18 Alman devleti namına – 1840)
 [11] Belçika 1840

Bu antlaşmaların tesiriye iktisadî yaşamda birkaç on yıl içinde çok ciddi boyutta hissedildi. 1830–39 periyodunda yıllık ithalat ortalaması 5.1 milyon sterlinken bu rakam 1840–49 ortalamasında 6,9 milyon sterline yükseldi; ancak 1830-39 periyodunda yıllık 4,2 milyon sterlin olan ihracat ortalaması, 1840-49 periyodunda 6 milyon sterline yükselebildi. (Pamuk, 1994, 234) Dolayısıyla esnaf, ilk dönemlerde her ne kadar kan kaybetse de belirli ölçüde Batı mamullerine direnebildi. Hâlbuki Osmanlı maliyesi aynı direnci göstermekten uzaktı. Nitekim 1841–42 bütçe yılında verilen açık %0,7 iken 1848–49 bütçe yılına gelindiğinde bu oran %11,7' ye sıçradı. (Güran, 2003, 8) Dolayısıyla esnafın hemen eridiğini savunmak gerçekçi değildir ve Osmanlı'nın son dönemlerine kadar ciddi bir iktisadî güç unsuru olma özelliklerini muhafaza edebilmişlerdir.

3. ÖZEL MÜLKİYET ÜSTÜ YAPILANMA OLARAK VAKIFLAR

3.1. İslam öncesi vakıflar

Anadolu' da vakıflara ilişkin ilk yazılı metne, M.Ö. 1280'de yazılmış olan Hitit tabletlerinde rastlanmaktadır. Orta Asya'daysa ilk vakıflara, Uygurlarda rastlanmaktadır. Uygurlar'da rastlanan bu ilk vakıf, bölgede yer alan bir tıp medresesini ve diğer okulları da kapsayan bir Buda manastırına bir Han tarafından arazi ve bağ vakfedilmesiyle gerçekleşmiştir. Vakıf mutemedi olarak da söz konusu manastırı yöneten rahipler tayin edilmiştir. (Ural, 1977, 21) Hatta Uygur vakıfları MÖ 12. 13. yüzyıllara kadar uzamakta olduğundan Türklerin İslamiyet öncesi vakıf geleneğine sahip oldukları sonucu da çıkarılabilir. Keza Eski Yunan, Roma ve Bizans'ta da vakıflar iptidai olarak da olsa mevcuttur. (Köprülü, 479-484, 491) Ortaçağ Avrupası'nda da kiliselerin vakfiyelerine ait geniş arazilerinin olduğu ve toplam toprak yekûnunun da 1/3'ünden fazlasını kontrol ettikleri bilinmektedir. O halde, gerek İslam öncesi dönemde dünya genelinde ve İslam sonrasında da Hıristiyan coğrafyasında cari olan vakıfların, dinî vakıflar olduğu ve rahiplerin finansmanını karşılamada vakfiye gelirlerinin kullanıldığını savunmak yanlış olmayacaktır.

3.1. Osmanlı öncesi İslam toplumlarında vakıflar

Vakıf müessesesinin sosyo-ekonomik hayatta kapladığı alan itibarıyla zirve yaptığı dönemin 15–18.yüzyıl arası Osmanlı dönemi olduğu bir gerçektir. Ancak vakıfların, İslam coğrafyasında o güne değin de yoğun olarak mevcut olduğu unutulmamalıdır. Bu çerçevede de Arap-İslam Devleti ve Selçukluları (Anadolu Selçukluları) incelemek zaruretiyle karşılaşıyoruz.

Vakıflar konusundaki analizlerde uzun yıllardır mevcut olan gelenek, kuşkusuz vakıfların İslam kültürüyle başladığı ekseninde oluşmaktadır. Halbuki bu düşünce yanlış olduğu gibi, Hazret-i Peygamber dönemindeki ilk uygulamaya dayanak olarak gösterilen olaylar da aslında tamamen yanlış değerlendirilmiştir. Şöyleki:

Osmanlı vakıfları konusunda ülkemizdeki en önemli otoritelerden birisi olan Akgündüz (1987)' ün konuyla ilgili aktarımını ve değerlendirmesini özet olarak inceleyelim;

Temim Dari isimli ensardan bir sahabe Hazret-i Peygamber' den o dönemde henüz fethedilmemiş olan Filistin topraklarından bir bölümünü kendisine vermesini istemiştir. Hazret-i Peygamber'de bu talebi üzerine sahabeye fethedilmemiş Filistin topraklarından bir bölümünü vermiştir. Tam da bu noktada, sahabeye verilen toprağın ikta mı yoksa vakıf mı olduğu konusunda ihtilaf vardır. Akgündüz, bu noktada Hazret-i Peygamber tarafından sahabeye verilen toprağın vakıf olduğunu savunmaktadır. Ceylan derisi üzerine yazılı olan belgede söz konusu toprağın sonsuza kadar kendisine, çocuklarına ve onların daha sonradan gelecek nesillerine verilmiş olduğunu vurgulamaktadır. Diğer bir deyişle söz konusu topraklar, sahabeye vakfedilmiştir. Nitekim Halife Ömer Bin Tallal döneminde Filistin'in ele geçirilmesi sonrasında söz konusu topraklar sahabeye verilmiş olup Kanuni Sultan Süleyman döneminde

de yine aynı sahabenin neslinden olanlara vakfedilen toprakların tahrir defterlerine de vakfiye olarak geçtiği görülmektedir.

Akgündüz'ün vurgusu zürri ya da evladiyelik vakıflar çerçevesinde bir ölçüde kabul edilebilir. Ancak vak'aaya derinlemesine bakıldığında, esasen uygulamanın günümüz tapu siciline daha yakın olduğu görülür. Diğer bir deyişle Hazret-i Peygamber' in bu uygulaması, Avrupa'da 17. yüzyılın ortalarında kurumsallaşmaya başlamasından 1000 yıl önce piyasa ekonomisinin temel koşulunu oluşturan koşulsuz özel mülkiyete uygun olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle doğusunda İslam, modern piyasa ekonomisini 1400 yıl önce cari kılmış ancak zamanla iktidarların elinde yenilenmeye uğratılarak bu yapısı törpülenmeye çalışılmıştır. Ancak söz konusu törpülenmenin, ancak feodal Avrupa'daki düzenle modern liberalizm arasında bırakılabilmesine yetebilmiş, tam anlamıyla bir feodal düzen getirilememiştir.

Kurallara uygun ilk vakfın kuruluşuna bakıldığında, 8. yüzyılda Emevi Sultanı 1. Velid'in Şam'daki Ümeyye Camii'ni yaptırması sonrasında, cami giderlerine harcanmak üzere birçok köy ve tarlayı vakfetmesiyle karşılaşılır. (Ural, 1977, 21)

Anadolu Selçukluları dönemindeki yapıyı doğru analiz edebilmek için önce dönemle ilgili bazı önemli siyasal gelişmelere kısaca değinelim:

Selçuklular döneminde siyasal birliğin kurumsallaştırılması son derece güç olmuştur. Kuşkusuz bunda Orta Asya'dan gelen toprakların kardeşler arasında bölünmesi geleneğinin etkisi büyüktür. Daha kuruluş döneminde Selçukluların dörde bölünmesiyle karşılaşırız. (Seferoğlu ve Müderrisoğlu, 1986, 81-83) İslam felsefesinde taht mücadelesini çözümlleyen "Birlik" prensibinin gerçekleştirilmesine yönelik olarak II. Kılıçarslan' a kadar fonksiyonel bir yapılanmanın teşkil edilemediği görülmektedir. (Gönüllü, 1990, 36) Ne var ki II. Kılıçarslan'ın üniter yapıyı büyük zorluklarla elde etmesi, yine aynı hükümdarın ülkeyi 11 oğlu arasında bölmesini engelleyememiştir. (Sümer, 1993, 6) Kalıcı olarak üniter devlet yapısı ancak II. Süleyman Şah döneminde tesis edilebilmiştir (Tabakoğlu, 1994, 70).

Selçuklularda üniter devlet yapısının teşkilinde harcanan yoğun mesai sonrasında da aşiretler sorunuyla karşılaşıldığı görülmektedir. Aşiretlerin gücünü kırmak maksadıyla "Parçalayarak İskân" adı verilen uygulamaya başvurulduğu görülmektedir. (Tabakoğlu, 1994, 69) Bu politika çerçevesinde aşiretler Anadolu'nun çeşitli yerlerine küçük parçalar halinde yerleştirilmişlerdir. İşte bu yüzden günümüzde farklı şehirlerde aynı aşiret isimlerine rastlanmaktadır. Örneğin Çepniler günümüzde; Doğu, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz Bölgelerinde yerleştiler (Sümer, 1992).

Aşiretler sorunu bir ölçüde bertaraf edilme çabaları yanında, özellikle İran asıllı vezir Nizamülmülk'ün gerek ikta sistemiyle ve gerekse de ücretli askerleri konuşlandırarak Selçuklu yönetiminde bürokrasiyi oluşturarak kurumsallaştırma çabalarıyla karşılaşırız (Brockelmann, 1992, 194)

Bütün bu kurumsallaşma ve üniter sistemi kurma çalışmaları sonrasında Selçukluların iktisadî refahı yaşadıkları dönem kısmen çalkantılar yaşansa da 1176-1277 arasında geçen yaklaşık 100 yıllık dönemdir. Bu dönemde Anadolu, doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda uluslararası ticaret köprüsü konumunda olmuştur. Bu dönemde yaşanan büyük refah artışıysa, ticaret yollarının kesiştiği coğrafyada olmanın yanı sıra gümrük vergilerinin düşüklüğü, verimli topraklar, yüksek üretim hacmi, otlakların ve hayvan stokunun yüksekliği ve ülkenin denizlerle çevrili olması olarak açıklanmaktadır. (Tabakoğlu, 1994, 71) İşte bu refah döneminde pek çok sosyal içerikli yapılar oluşturulmuştur. Örneğin Anadolu Selçukluları döneminde ülkede pek çok tıp medresesi kurularak faaliyete geçmiştir. (Baytop, 1985, 55-57) Yine pek çok kaplıcaların kurulduğu da bilinmektedir (Mugan, 1994, 39).

Pek tabii bu kuruluşların yanında başka yapıların da oluşturulduğunu görüyoruz. Özellikle konaklama yerlerine ayrı bir önem verildiği görülmektedir. Örneğin 13. yüzyıl ortalarında Kayseri ile Sivas arasında 20 kervansarayın inşa edilmesi dikkat çekicidir (Köymen, 1992, 19).

Peki bu kadar yapının inşasında neler etkili olabilir ya da sadece refah artışıyla bu yapıyı açıklamak mümkün müdür? Elbette hayır: 14. yüzyılda Anadolu Selçuklularının hakim olduğu coğrafyada 100'ü aşkın irili ufaklı şehir mevcuttur ve hatta Sivas'ın nüfusu 120 bine ulaşabilmiştir. (Tabakoğlu, 1994, 83-84) Neticede de ihtiyaçtan doğan bu kuruluşların faaliyetlerini sürdürebilmeleri için de vakıfların kurulmasına ihtiyaç oluşmuştur. Sultan ve aileleri de doğal olarak pek çok vakfın kurucusu olmuşlardır.

Turkish Studies

Vakıflar ve mülkiyet ilişkileri açısından Selçuklular dönemini Osmanlılardan ayırırsa, söz konusu dönemin Osmanlılar zamanında günümüz piyasa ekonomisine yakın yapının Selçuklular döneminde esasen zirve yaptığı konusudur. Diğer bir deyişle yayıldığı alan itibarıyla Osmanlı dönemine ait zirvenin, sisteme uyum itibarıyla zirve dönemi Anadolu Selçukluları dönemidir. Şöyle ki:

13.yüzyılda yalnızca Malatya’da kumaş dokuyan 12 bin tezgâh mevcuttur.(Köymen, 1992, 24). İşte bu organizasyon o denli geniş bir ağırlığa sahipti ki Osmanlı’ya devrolunan pek çok şeyh ve ahinin mülk ve vakıf kayıtları, Osmanlı padişahları ve padişah yakınlarının vakıflarının işlendiği 544 numaralı tahrir defterinde mevcuttur. (Uslu, 1990, 26) Örneğin Ahi Ahmet Nahcivanî, Fidi köyü gelirini, üçte biri Fidi köyünde, diğer üçte biri Niksar’da bulunan iki zaviyeye ve kalan üçte biri de sağlığında kendisinin ölümü sonrasında sağ olan evladlarından oluşacak müteveliye vakfetmiştir. (Oral, 1954, 60). Bu ve benzeri örnekler çoğaltılabilir.

Diğer önemli bir zümre de tüccarlardır. Tüccarların söz konusu ağırlıklarını anlamadaysa dönemin birkaç finansal yapı örneğine karşılaştırmalı olarak göz atmak yeterli olacaktır. Söz konusu dönem ve coğrafyada %10 kar paylı (faiz) havale senetleri ve çekler, hükümdarlarca veya büyük sermaye sahiplerince şehirler ve ülkelerarası ticarî ilişkilerde kullanılmaktaydı. (Köymen, 1992, 25) Elbette bu çek ve senetlerin sikke karşılıkları mevcuttu. Hâlbuki aynı dönemde küçük değerlerde paranın dahi tedavülde olmadığı son derece sönük bir ticaretin mevcut olduğu Avrupa’ya bakıldığında, Cipolla’nın hayalet para olarak tanımladığı cılız kaydi paranın dışında tedavülde dolanan sikke bulunmamaktaydı.(Cipolla, 1993, 43-56)

İşte böylesi bir zenginleşmenin yaşandığı ve reayaya da servet sahibi olma olanağı tanındığı dönemde kurulan vakıflarda iki husus ön plana çıkar: Evladiyelik vakıflar ve vakıf müşrif gelirlerinin yüksekliği. Ücret yüksekliğiyle ilgili Tabakoğlu’nun tespitleri şöyledir:

Vakfiyelerden öğrenildiğine göre, mesela XIII. yüzyıl Karatay kervansarayı vakıf müşrif (müfettişi)ne yılda 500, nazır(müdür)ına 360, imamına 200, havaic (anbar) memuruna 200, misafirlere hizmet edenlere 150’şer dirhem ücret ile tazminat olarak her birine 24 müd (1 müd 100–120 kg) buğday ödenmekte; Sivas’ta Sahib Fahreddin medrese ve imaretinde müderrise ayda 150 dirhem (ve ekmeğ tazminatı), muid (yardımcı müderris) ve mimara 50’şer, tahsildara 40, müezzine 25, kapıcıya 20 dirhem maaş ödenmekteydi. (Tabakoğlu, 1994, 97)

Fiyatları bugüne getirmek gerekirse, beylikler döneminde 20 dirhemle 2 koyun veya 200 kg buğday satın alınabileceğinden hareketle (Tabakoğlu, 1994, 97) ve günümüzde de 1 koyunun asgarî 200 dolar olduğu düşünüldüğünde:

Vakıf çalışanlarının her birine yıllık 24 müd buğday karşılığı olan 240 dirhem/yıl veya 20 dirhem/ay ücretlerine eklenerek hesaplandığında:

Tablo 2. 13.Yüzyıl Selçuklu Döneminde Vakıf Çalışanlarını Ücretleri (Yıllık Toplam)

Unvan	Dirhem cinsinden ücretler	Koyun cinsinden ücretler (10 dirhem=1 koyun)	Günümüzün satın alma gücüne göre ücretler (1 koyun=200 dolar)
Vakıf müfettişi	740 dirhem	74 koyun	14,800dolar
Vakıf müdürü	600 dirhem	60 koyun	12,000 dolar
Vakıf imamı ve anbar memuru	440 dirhem	44 koyun	8,800 dolar
Hizmetli	390 dirhem	39 koyun	7,800 dolar

Dönemin üst düzey ücretleriyle karşılaştırmak amacıyla üniversitedeki ücretleri inceleyelim:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

Tablo 3. 13.Yüzyıl Selçuklu Döneminde Medresede Çalışanların Ücretleri

Unvan	Dirhem cinsinden ücretler	Koyun cinsinden ücretler (10 dirhem = 1 koyun)	Günümüzün satın alma gücüne göre ücretler (1 koyun=200 dolar)
Müderriş (Profesör)	150 dirhem/ay	15 koyun/ay	3,000 dolar/ay
	1800 dirhem/yıl	180 koyun/yıl	36,000 dolar/yıl
Muid (Doçent) & Mimar	50 dirhem/ay	5 koyun/ay	1,000 dolar/ay
	600 dirhem/yıl	60 koyun/yıl	12,000 dolar/yıl
Tahsildar& Müezzın (Uzman)	40 dirhem/ay	4 koyun/ay	800 dolar/ay
	480 dirhem/yıl	48 koyun/yıl	9,600 dolar/yıl
Kapıcı (Hizmetli)	20 dirhem/ay	2 koyun/ay	400 dolar/ay
	240 dirhem/yıl	24 koyun/yıl	4,800 dolar/yıl

Her iki tabloda da görüleceği üzere vakıfta çalışan hizmetli, üniversitede çalışan muadilinden yaklaşık %62,5 daha yüksek ücret almaktaydı. Vakıf imamıysa neredeyse üniversitede uzman statüsündeki müezzınle eşit ücret almaktaydı. Vakıf müdürü, doçent ücretini alırken, vakıf müfettişi doçent maaşından çok daha yüksek ücret alıyordu.

Vakıflarda geçerli olan yüksek ücret seviyesi, hem vakıfların zengin olduğu ve hem de sermaye transferinin önemli düzeyde yapılabildiği düşüncesini desteklemektedir. Çünkü vakıf kuruluş şartnamesinde yönetici kadroların kimler olacağı belirlendiğinden, özellikle reaya vakıfları için önemlidir. Özellikle evladiyelik vakıflarda hiçbir vasıf sahibi olması beklenmeyen bir müfettişin ya da müdürün doçent maaşını aşabilen ücretler alabilmesi düşündürücüdür.

Selçuklu dönemi vakıflarının diğer önemli bir özelliği de tıpkı İslam'ın ilk dönemlerinde olduğu gibi tapu tescili özelliğini de bünyesinde taşıyabilmesidir. Örneğin bu dönemdeki bir vakfın yapısında, vakıf gelirinin yarıya yakın bir kısmının mal sahibine, %20'sinin de akrabalarına bırakıldığı görülebilmektedir.(Köymen, 1992, 29)

Bu çerçevede Selçuklu dönemi vakıflarını, reaya ve sultan vakıfları olarak ikiye ayırmak mümkün olup, sultan vakıflarının sosyal gayelerle kurulduğunu, reaya vakıflarınınsa mülk tescili – bir çeşit günümüzdeki aile şirketi yapısındaki bir tüzel kişilik olduğunu savunmak mümkündür.

3.3. Osmanlı döneminde vakıflar

630 yıllık Osmanlı dönemini incelerken her konu için alt dönemlere ayırarak inceleme zorunluluğuyla karşı karşıyayız. Çünkü söz konusu uzun dönemde farklı yapılar mevcuttur.

Bu çerçevede vakıflar konusunu incelerken de Osmanlı dönemini alt dönemlere ayırma ihtiyacı mevcuttur. Biz bu dönemlendirmeyi üç başlıkta yapacağız:

- 15. yüzyıla kadar Osmanlı döneminde vakıflar,
- 16 - 18. yüzyıl arasında Osmanlı vakıfları
- 19. yüzyılda Osmanlı vakıfları.

3.3.1. 15. Yüzyıla kadar Osmanlı döneminde vakıflar

3.3.1.1. Söğüt Vakıfları ve Osmanlı Kuruluş Döneminde Vakıf - Mülkiyet – Sosyal / Beledi Amaçlar Eksenli Vakfiye Mukayesesi

15. yüzyıla kadarki Osmanlı döneminde vakıflar konusu incelendiğinde, vakfedilme açısından Osman Gazi, Orhan Gazi dönemlerinin ve belirli ölçüde de Murad-ı Hüdavendigâr döneminin farklı bir yerinin olduğu görülmektedir. Osman Gazi ve Orhan Gazi vakıflarının, esas itibarıyla ağırlıklı olarak tapu sicili işlevine haiz, bireylere mülk bağışlaması şeklinde bir tasarrufta buldukları görülmektedir. Murad-ı Hüdavendigâr zamanında da benzer yapı varlığını devam ettirmiştir. Bu çerçevede Söğüt vakıfları elimizde önemli bir açıklayıcı kaynak olarak değerlendirilebilir. Şimdi Söğüt kayıtlarını kısaca inceleyelim:

A. Söğüt'te Osman Gazi, Orhan Gazi, Murad Hüdavendigâr ve Vakfedenin belirsiz olduğu özel kişilere yapılan vakfiyeler (Mülk Bağışları)

1. Osman Gazi tarafından Söğüt camii imamına yine Söğüt'te bir çiftlik vakfedilmiştir.
2. Osman Gazi tarafından Söğüt'e bağlı İnce Pelit köyünde bir çiftlik, Şeyh Selman' a vakfedilmiştir.

3. Osman Gazi tarafından Söğüt' e bağlı Sekiz Pınar denilen mevkiide bir çiftlik, Akbaş Derviş' e vakfedilmiştir.
4. Orhan Gazi tarafından Söğüt' e bağlı Başviran köyünde bir çiftlik, Turbegi Fakih' in torunu İzenci Beyoğlu İvaz' a vakfedilmiştir.
5. Orhan Gazi tarafından Söğüt' e bağlı Ahur köyünde bir çiftlik, İçoğlu Timur'a vakfedilmiştir.
6. Orhan Gazi tarafından Söğüt' e bağlı Ahur köyünde bir çiftlik, Mustafa Fakih oğlu Yusuf'a vakfedilmiştir.
7. Orhan Gazi tarafından Söğüt' e bağlı Yoğuncu Pelit köyünde iki müdlük yer, Söğüt camii imamına vakfedilmiştir.
8. Orhan Gazi tarafından Söğüt' e bağlı Virancık köyünde bir çiftlik, Ahmed Fakih' e vakfedilmiştir.
9. Murad Hüdavendigâr tarafından Söğüt' e bağlı Kızılsaray köyünde bir çiftlik, Ali Fakih' e vakfedilmiştir.
10. Murad Hüdavendigâr tarafından Söğüt' e bağlı Gümran köyünde bir çiftlik, Salih Şeyh oğlu Dursun Şeyh' e vakfedilmiştir.
11. Gökçeviran köyünde Namazlağı, Doğancı Deresi ve Sakızlıca Tepe mevkileri arasında kalan yer Osman Gazi'den itibaren vergiden muaf tutulmuş olup, söz konusu alan İsa Sofu ve evladına vakfedilmiştir.
12. Söğüt' e bağlı Göynücek köyünde yarım çiftliklik yer, şahsa mülk olarak vakfedilmiştir.
13. Söğüt' e bağlı Kara Donu mezraası, Şeyh Ömer ve oğlu Şeyh Paşa'ya Halil Bey nişanı ile vakfedilmiştir.
14. Orhan Gazi tarafından Söğüt' te bir çiftlik, belli olmayan biri veya birilerine vakfedilmiştir.
15. Murad Hüdavendigâr tarafından Söğüt' te bir çiftlik, belli olmayan biri veya birilerine vakfedilmiştir.
16. Avdancık köyü, Bağısayış oğlu İlyas Bey' e mülk olarak verilmiştir.
17. Avdancık' a bağlı Karaviran köyü yine Bağısayış oğlu İlyas Bey' e mülk olarak verilmiştir.
18. Söğüt' e bağlı Çaltı köyünde bir çiftlik, belli olmayan biri veya birilerine vakfedilmiştir.
19. Söğüt' e bağlı Ayaşta Selgeri Pınarı Mezrası, belli olmayan biri veya birilerine vakfedilmiştir.

B. Söğüt'te Osman Gazi, Orhan Gazi, Murad-ı Hüdavendigâr ve vakfedenin belirsiz olduğu doğrudan hayrat amaçlı kurulan vakfiyeler

1. Osman Gazi tarafından Söğüt'e bağlı Kozcağacı köyü Ede Şeyh zaviyesine vakfedilmiştir.
2. Osman Gazi tarafından Söğüt'e bağlı Yunak köyünde 5 dönüm arazi Ede Şeyh zaviyesine vakfedilmiştir.
3. Orhan Gazi tarafından Söğüt'e bağlı Aydıncık köyünde 10 pare yer Ede Şeyh zaviyesine vakfedilmiştir.
4. Söğüt zimmileri tarafından Ertuğrul Gazi ruhunu hayrat amaçlı bir bağ ve bahçenin yarısı üzerindeki tasarruf, Söğüt kadısına verilmiştir.
5. Söğüt'e bağlı Kozca köy mezrası Bilecik'teki Ede Şeyh zaviyesine vakfedilmiştir.
6. Bağısayış oğlu İlyas Bey tarafından Söğüt' e bağlı Avdancık köyü, aynı kişinin Gökçek köyünde yaptırdığı zaviye ve mescide vakfedilmiştir.
7. Bağısayış oğlu İlyas Bey tarafından Söğüt' e bağlı Avdancık'a bağlı Karaviran köyü, aynı kişinin Gökçek köyünde yaptırdığı zaviye ve mescide vakfedilmiştir.

8.Kimliği bilinmeyen bir vakıf tarafından Söğüt' e bağlı Aydancık'a bağlı 10 çiftlik, aynı kişinin Gökçek köyünde yaptırdığı zaviye ve mescide vakfedilmiştir.²

Yukarıda sunulan Osman Gazi, Orhan Gazi ve az bir miktarı da Murad-ı Hüdevendigar döneminde gerçekleşen toplam 27 vakfiyenin on dokuzu bizzat padişahın şahıslara mülk terkinde zuhur etmiştir. Dolayısıyla da bu söz konusu on dokuz uygulama, tıpkı Hazreti Peygamber'in Temim Dari'ye henüz ele geçirilmemiş Filistin'de bir toprak parçasını mülk olarak vermesiyle aynıdır. Söz konusu şahısların, kendilerine padişahlarca vakfedilen mülkler üzerinde her türlü tasarrufta bulunma hakları mevcuttur. Dolayısıyla da günümüzdeki liberal doktrine esas olan koşulsuz özel mülkiyetin şartlarının, bu on dokuz vakıf için geçerli olduğu sonucuyla karşılaşılmaktadır.

Hayır amaçlı vakfiyelere bakıldığında, Söğüt özelinde ki Osman Gazi döneminin tümüyle Orhan Gazi döneminin önemli bir kısmında Osmanlı toprakları Söğüt ve yakın çevresiyle müteşekkil olduğunda Osmanlı vatani anlamını taşımaktaydı–toplam yirmi dokuz vakfiye içerisinde sadece sekizle sınırlı kalmıştır. Söz konusu sekiz hayır (beledî ve sosyal) amaçlı vakfiyenin de sadece üçü padişahlarca vakfedilmiştir. Dolayısıyla kuruluş dönemi Osmanlı'sında vakfın, tıpkı Hazret-i Peygamber döneminde olduğu gibi bağış yoluyla koşulsuz özel mülk tescili (:tapu tescili) şeklinde zuhur ettiği sonucuyla karşılaşılmaktadır.

3.3.1.2. 15. Yüzyıla Kadar Bursa'da Kurulan Vakıflar ve Vakıf - Mülkiyet – Sosyal / Beledî Amaçlar Eksenli Vakfiye Mukayesesi

Bu dönemde genel olarak bakıldığında Osmanlı'da şehirlerin yapılanma ve gelişmesinde ana role sahip olan dinî, kültürel, sosyal, ticarî nitelikli yapılar çok büyük oranda sultanlar, vezirler, önemli devlet memurları ve zengin kişiler tarafından yaptırılmıştır.(Keleş, 2001, 178)

Ancak İlk olarak beledî ve sosyal içerikli vakıfların kurucularının yine ağırlıklı olarak Sultan ve akrabalarıyla devlet adamlarından oluştuğunu savunmak yanlış olmaz. Çünkü genel olarak dikkat edildiğinde, camii, külliye, imarethane ve benzeri diğer yapıların isimleri ya sultan isimleridir ya da akrabalarının veya paşalarının isimleridir.

İkinci olarak, dönemsel sınıflandırmalar yapıldığında, gerek Selçuklularda refah dönemini oluşturan 13. yüzyıla kadar geçen sürede ve gerekse de Osmanlılar' da 15. yüzyıla kadarki sürede zengin reyanın beledî ve sosyal amaçlı vakıf kuruculuğundaki ağırlıklarının çok zayıf olduğu sonucuyla karşılaşılmaktadır.

Dolayısıyla şöyle bir özetlemeye gitmek mümkündür: Osmanlı vakıflarında yapıları ağırlıklı olarak sultan, akrabaları ve devlet adamları yaptırmaktadır. Reayaysa daha çok ticarî amaçlı veya yardım amaçlı vakıfları kurmaktadır. Dolayısıyla reaya için vakıflar, daha çok mülkiyet çeşidi–yarı koşulsuz bireysel mülkiyetin güvence altına alınmasında ve görünüşte ya da gerçek amaç olarak sosyal içeriğin bulunduğu tüzel kişilik tescili anlamını taşımaktadır. Ancak bu vakıfların kuruluşları da Selçuklular döneminin ilk zamanlarındaki gibi Osmanlı döneminde de kuruluş ve kurumsallaşma dönemi olarak tanımlayabileceğimiz 14 – 15. yüzyıllarda çok ağırlıklı değildir. Bu konuyla ilgili iki örneği sunacağız. İlk olarak 15. yüzyılda Bursa şehrinde kurulan vakıfların, kurucuları, kuruluş amaçları ve yapılan eserler olarak sayı ve dağılımları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 4.Bursa' da imar faaliyetlerine katılan gruplarla bu grupların yaptırdıkları yapı türleri

Hizmetler	Yapılar	Padişah	Saray M.	Toplam	Oran
	Cami	4	1	8	%11.42
Dini	Mescid		1	9	%12.85
Yapıları	Türbe	4	1	6	%8.58
	Toplam	8	3	23	%32.85
	Mektep		1	4	%5.71
Eğitim	Medrese	4		9	%12.85
Hizmetlerine Ait	Zaviye	1		4	%5.71
Yapılar	Kütüphane			2	%2.85

² Vakıf dökümleri için bkz. Refet YİNANÇ (1988), "Söğüt Vakıfları", İ.Ü. **Sosyoloji Konferansları**, 22. kitap, (Prof. Dr. Mehmet ERÖZ' e Armağan) No: 3527/523/8-81., s. 55-57.

	Toplam	5	1	19	%27.12
	Darüşşifa	1		1	%1.43
	imaret	3	2	6	%8.58
	Hamam	3	1	7	%10
Beledi	Çarşı			1	%1.43
ve	Bedesten	1		1	%1.43
Sosyal	Han	3		8	%11.42
Hizmet	Suyolu	2	1	4	%5.71
Yapıları	Kemer				
	Toplam	13	4	28	%40
	Genel	26	8	70	%100
	Toplam	%37.14	%11.43		

Kaynak: Keleş, 2001, 179.

15. yüzyıl boyunca Bursa’ da padişahlar vakıf yoluyla dinî hizmet yapıları, eğitim-öğretim hizmetlerine ait yapılar, beledî ve sosyal hizmet yapıları kurmuşlardır. Padişahların bu hizmet alanları arasında en çok ilgi gösterdikleri alan, beledî ve sosyal hizmet alanı olmuştur. Vakfiyelere göre üç hizmet alanında toplam 26 yapı kuran padişahlar, dinî hizmet alanında 8, eğitim-öğretim hizmetleri alanında 5, beledî ve sosyal hizmet alanında 13 yapı kurmuşlardır(Keleş, 2001, 180).

Neticede bir şehrin imarında beledî ve sosyal hizmet yapılarının önemi küçümsenemez. XV. yüzyıl Bursa’ında toplumsal işlevi bulunan yapıların çoğunluğu beledî ve sosyal hizmet alanında vakıflar kuran padişahlar tarafından oluşturulmuştur. Padişahların bu alanda kurduğu yapılar arasında; 1 darüşşifa, 3 imaret, 3 hamam, 1 bedesten, 3 han ve 2 de suyolu/çeşme yer almaktadır. Bursa’da ilgili dönemde adı geçen tek darüşşifa olan Yıldırım Darüşşifası’nın banisi Yıldırım Bayezid’dir. Bu padişah’ın diğer vakıf yapıları arasında, Yıldırım İmareti, bedesten, han, hamam ve suyolu/çeşme yer almaktadır. Muradiye İmareti’nin kurucusu olan Sultan II. Murat aynı zamanda Muradiye Hamamı’nın ve Tavuk Pazarı (Yeni Hamam) Hamamı’nın da banisidir. O Muradiye semtindeki külliyesine su getirmek amacıyla bir de suyolu ve çeşme yaptırmıştır. Geyve Hanı ve Yıldırım Bedesteni’nin batısındaki han ise Sultan Çelebi Mehmed’in vakıfları arasında yer almaktadır (Keleş, 2001, 181)

Devlet adamlarının vakıflarınımsa örfiye ve ilmiye sınıfları olarak iki aşamada incelemek mümkündür.

XV. yüzyıldaki vakıf kurucularında ikinci sırada örfiye sınıfı bulunmaktadır. Bu sınıf XV. yüzyılda vakıf yoluyla Bursa’da kurulan 70 eserden 22 tanesini kurmuştur. Kurulan bu yapıların hizmet alanlarına göre dağılımı ise şöyledir. Ehl-i Örf mensuplarının kurdukları yapılardan 5 tanesi dinî hizmet, 8 tanesi eğitim öğretim hizmeti ve 9 tanesi ise beledî ve sosyal hizmetler ile ilgilidir. Örfiye sınıfından olan kişilerin kurdukları yapılar arasında en kapsamlısını, “İvaz Paşa Külliyesi”ni kuran Vezir Hacı İvaz Paşa oluşturmuştur. İvaz Paşa Külliyesi’nde bir medrese (İmadiye Medresesi), iki mescid (İmadiye Mescidi ve Hasan Paşa Mescidi yanındaki mescid), bir mektep, türbe, çeşmeler, hanlar ve çarşı bulunmaktadır. Timurtaş Paşa oğlu Hacı Umur Bey’in ise Akçardak adı verilen yerde bir camii, bu cami içerisinde bir kütüphanesi ve Tuz Pazarı civarında inşa ettirdiği bir hamamı bulunmaktadır. Ümeradan olan Subaşı Eyne Bey ise Bursa’da bir medrese ve bir hamam yaptırmıştır. Vezir Çandarlızade Ali Paşa ve Bedreddin Bey, Abdullah da Bursa’da zaviye inşa ettiren kişiler arasındadır. Çandarlızade Ali Paşa, zaviyesini Ebu İshak Kazeruni dervişleri adına yaptırdığını belirtirken, Bedreddin Bey de Şehreküstü mahallesinde bina ettirdiği zaviyesini misafirlere, alimlere ve gelip geçenlere vakfettiğini belirtmiştir. XV. yüzyıl Bursa’ında Emirü’l-kebir İsa Bey, Bayezid Paşa tarafından kale içinde yaptırılan ve kendi adını taşıyan medrese, imaret ve mescidi saymak mümkündür. Bunlarla birlikte Timurtaş Paşa’nın torunu ve ümeradan olan Mahmud Bey, Ali Bey Timurtaş Paşa da Bursa’nın Umur Bey mahallesinde bir sibyan mektebi yaptırmış ve burada okuyacak olan kişilere vakfetmiştir. (Keleş, 2001, 182)

XV. yüzyıldaki vakıf kurucularında üçüncü sırayı alan grup ilmiye sınıfıdır. Bu sınıf, toplam 9 yapı kurmuştur. Bunların kurdukları yapılardan 5’i, dinî hizmet yapıları, 3’ü eğitim-öğretim hizmeti yapıları ve 1’i de beledî ve sosyal hizmet yapılarıdır. Görüldüğü üzere ilmiye sınıfının kurduğu

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

yapıların çoğunluğunu biri cami ve dördü de mescid olan dinî hizmet yapıları oluşturmuştur. İlmiye sınıfının kurduğu bu cami ve mescidler şunlardır: Molla Fenari tarafından Bursa'da bina ettirilen Molla Fenari mescidleri (üç adet) ve Molla Yegan adıyla anılan Mevlana Mehmed Armağan'ın inşa ettirdiği Molla Yegan Mescidi'dir. Molla Fenari'nin kardeşi olan Molla İsa Bey ise Bursa kalesindeki Kaplıca kapısı içerisinde bir cami yaptırmıştır. Bunlarla birlikte Molla Fenari'nin kurdukları Pınarbaşı'ndaki Molla Fenari Medresesi ile Molla Yegan'ın kütüphane vakfını bu yapılar arasında saymak gerekir. Bursa'da o dönemde yaşayan insanların manevi hayatında önemli bir yeri olan Emir Sultan, daha sonra oluşacak külliyesinin ilk nüvesini kurdukları zaviye ile atmıştır. Mevlana Şemseddin Fenari'nin torunlarından olan Mevlana Ali Çelebi ise kurdukları aile vakfına gelir getirmek üzere bir hamam yaptırmıştır (Keleş, 2001, 182-3).

Bursa'da XV. Yüzyıldaki vakıf kurucularında dördüncü sırayı alan grup saray mensuplarıdır. Bu dönemde Bursa'da vakıf eser yaptıranlar genelde saray mensubu kadınlardır. Bunlar üç kişi olup ikisi padişah kızı, biri de ümera kızıdır. Bu kadınların kurdukları vakıf yapılardan 3'ü dinî hizmetler müessesesi, 1'i eğitim-öğretim müessesesi, 4'ü de beledî ve sosyal hizmetler ile ilgilidir (Keleş, 2001, 183).

Osmanlı toplumunda, kısaca devlet görevlileri diye vasıflandırılabilen askerîlerden başka bir de toplumun çoğunluğunu oluşturan, ticaret, sanat, zanaat, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan reaya bulunmaktadır. Reaya'nın vakıf kurma faaliyetlerine bakıldığında, çeşitli amaçlara yönelik vakıflar ve vakıf kurumlar meydana getirdikleri görülmektedir. Reayanın oluşturduğu kurumlar arasında 2 tane dinî hizmet kurumu, 2 tane eğitim-öğretim kurumu ve 1 tane de beledî ve sosyal hizmetlere ait yapı bulunmaktadır. Reaya XV. yüzyılda Bursa'da imar faaliyetlerine katılan en küçük grup olmuştur. Reayadan olan Hoca Muslihiddin Mustafa Çelebi, Hoca Taceddin Tahtakale'de bir medrese ve aynı mahallenin üst kısmında da bir cami yaptırmıştır. Vakfiyesinden kelle satan bir kişi olduğu anlaşılan Hacı İbrahim Abdullah Errevas (Başçı İbrahim) ise Bursa'da bir mescid, bir mektep ve bir de imaret yaptırmıştır (Keleş, 2001, 184).

Tüm bu verilerden hareket edildiğinde:

- Dini yapı inşalarında padişah ve ilmiye sınıfının ağırlıklı olduğu görülmektedir.

- Eğitim – öğretimde ise ağırlık örfiye sınıfında olup, padişahlar ikinci sıradadır. Ayrıca örfiye sınıfını diğerlerinden ayırt eden önemli bir husus da hem ilköğretim kurumları yaptırmış olmaları ve hem de yükseköğretim kurumu yaptırmış olmalarıdır. Bunun tesadüf olduğunu savunmak çok da mümkün değildir. Zümreleri incelediğimiz kısımda konuyla ilgili ayrıntı verilecektir.

- Diğer önemli bir ayrıntı da beledî ve sosyal faaliyetler başlığı altında gelir getirici yapılar olan (:akarlar) hanlar, hamamlarla çarşıların yine örfi sınıf mensuplarınca ağırlıklı olarak inşa ettirildiğidir. Gelir getirici olmayan yapılar ise padişahlarca yapılmıştır.

- Vakıfların kuruluşlarında ana amacı teşkil etmesi gereken özelliklerin ağırlıklı olarak padişah ve akrabalarının kurdukları vakıflarla gerçekleştirildiği, padişah ve akrabalarının mülkiyet ve gelir kaygısıyla hareket etmedikleri, özellikle şehirlerdeki beledi ve sosyal amaçları esas alarak imar amaçlı vakıfların kurucuları olduklarını daha 14-15. yüzyıl Osmanlısı için dahi söylemek mümkündür.

3.3.1.3. Fatih Sultan Mehmed'in Vasiyetnamesi ve Sosyal – Beledî Amaçlı Vakfiye Kuruculuğunda Padişahların Ağırlığı

Aşağıda sunulan Fatih Sultan Mehmet'in vasiyetnamesi, padişahın şahsî servetini topluma aktarması açısından önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Ben ki İstanbul Fatih Abd-ı Aciz Fatih Sultan Mehmet, bizatihi alın terimle kazanmış olduğum akçelerimle satın aldığım İstanbul'un Taşlık mevkiinde kâin ve malumu'l-hudut olan 136 bab dükkânımı aşağıdaki şartlar muvacehesinde vakfı sahih eylerim. Şöyle ki: Bu gayr-i menkulâtımdan elde olunacak nemalarla İstanbul'un her sokağına ikişer kişi tayin eyledim. Bunlar ki, ellerindeki bir kap içerisinde kireç tozu ve kömür külü olduğu halde günün belirli

Turkish Studies

saatlerinde bu sokakları gezeler. Bu sokaklara tükürenlerin, tükürükleri üzerine bu tozu dökeler ki, yevmiye 20'şer akçe alsunlar; ayrıca 10 cerrah, 10 tabip ve 3 de yara sarıcı tayin ve nasp eyledim. Bunlar ki, ayın belli günlerinde İstanbul'a çıkalar bilâ istisna her kapuyu vuralar ve o evde hasta olup olmadığını soralar; var ise şifası, ya da mümkün ise şifayâb olalar. Değilse kendilerinden hiç bir karşılık beklemezsiniz darü'l-acezeeye kaldırılarak orada salâh buldurulalar. Maazallah herhangi bir gıda maddesi buhranı da vaki olabilir. Böyle bir hal karşısında bırakmış olduğum 100 silâh, ehl-i erbaba verile. Bunlar ki hayvanat-ı vahşiyenin yumurtada veya yavruda olmadığı sıralarda balkanlara çıkıp avlanalar ki, zinhar hastalarımızı gıdasız bırakmayalar. Ayrıca külliyyemde bina ve inşa eylediğim imarethanede şehit ve şühedânın harimleri ve medine-i İstanbul fukarası yemek yiyeler. Ancak yemek yemeye veya almaya bizâtihi kendüleri gelmeyüp yemekleri güneşin loş bir karanlığında ve kimse görmeden kapalı kaplar içerisinde evlerine götürüle" (Özdemir, 2003, 9-10)

3.3.2. 16. – 18. Yüzyıllar arasında Osmanlı vakıfları

Osmanlı coğrafyasında 16. yüzyıla gelindiğinde, toprakların beşte birinin vakıf arazisi haline geldiği görülmektedir (Eken, 2001, 234). 18. asra gelindiğinde ise, vakıf mülklerinin büyüklüğü sebebiyle artık iltizama peşin parayla devredildiği örneklerle karşılaşılacaktır (Demirel, 1991, 143). Ancak bu dönemde esas ön plana çıkan özellikle para vakıfları olmuştur. Bunda fetihlerin yavaşlamasıyla beraber ek toprak kazanımının da düşüşünün ve aynı zamanda da ticaretin ve sınaî istihsalin canlanmasının teşvik edici etken olarak karşımıza çıktığını savunmak mümkündür. Bu kısımda para vakıflarını ve arazi vakıflarını incelemekle yetineceğiz.

3.3.2.1. Para vakıfları

Fıkıh kitaplarında küçük bir fikhî mesele olarak ele alınan nakit para vakfı meselesi, Osmanlı Devleti'nde tatbikatta önem kazanması, nakit para vakfının cevazı konusunda Osmanlı hukukçuları ve şeyhülislamlarının uzun süre münâkaşa etmeleri, vakıf paraların işletilmesi yollarından biri olan "muâmele-i şer'iyye" usulünün İslam'ın yasak ettiği "faiz" konusuyla yakından ilgili olması vb. sebeplerden, vakıf hukukunun en önemli mevzularından birisi haline dönüşmüştür (Keleş, 2001, 191). Şimşek (1985)' in vurguladığı üzere bu konudaki fikir ayrılıklar, geçmiş ulemanın görüşlerinin farklı yorumlanmasından kaynaklanmış, para vakıflarına karşı çıkanların sayısı ise taraftar olanlara nazaran yok denecek kadar az olmuş ve her zaman hem devlet hem de halk tarafından destek görmüştür.

Osmanlı döneminde bilinen ilk para vakfı³ ise II. Mehmet tarafından (1451–1481) kurulmuştur. Söz konusu vakfın gelirleri, yeniçeri ocaklarına verilen etlerin sübvansiyonunda kullanılmak üzere 24 bin altın tutarındaki meblağın vakfedilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu ilk para vakfının kurulduğu 1456 tarihinden 1551' kadar geçen sürede, Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesinin üzerine 1160 para vakfının daha kurulduğu görülmektedir (Tabakoğlu, 1994, 204).⁴

Bursa'da 17. yüzyıl boyunca kurulan toplam vakıf sayısı 811 olup, bu vakıflar içerisinde 247'si para vakfıydı ve vakfedilen akarlar içerisinde paraların payı yaklaşık %22'si düzeyindeydi (Başol, 2008, 54-55,101). 1555-1823 arasında ise kurulan 2688 para vakfı bulunmaktadır. Ancak bunların 761'i bireysel vakıf olup, nüfus yekûnu içerisinde daha fazla etkili olabilmişlerdir. Ancak 761 para vakfının ömürlerine bakıldığında, sadece 148'inin varlıklarını bir asırdan fazla sürdürdükleri görülür. Bu da 761 bireysel para vakfından sadece %19'unun vakıf prensibindeki "sonsuzluk" esasına uygun gerçekleştiği sonucuna varılmasını mümkün kılmaktadır (Çizakça, 2004, 5-6).

18. yüzyılda vakıfların kayıt dökümlerine bakıldığında şu bilgilere ulaşılır:

1. Vakfın adı ve kuruluş amacı
2. Bağışın kayıtladığı mahallenin açık adı
3. Emanetçi – eminlerin ad/adları

³ Sultan vakfı olarak ilk para vakfı II.Mehmed ile başlatılmakla birlikte, reaya tarafından kurulan ilk para vakfı Edirne'de 1423 yılında Yağcı Hacı Muslihuddin tarafından 10.000 akçenin işletilerek üzere vakfedilmesi ile gerçekleştiği tespit edilmiştir (Çiftçi, 2004, 79-80).

⁴ 1456-1546 arasında İstanbul'da kurulan tüm vakıfların sayısı 2506 iken, bu sayının 1150'si para vakıflarından oluşuyordu (Şimşek, 1985, 220).

4. Vakfın denetleme zamanları
5. Vakfın ana sermayesi
6. Vakfın ana sermayesine bireysel veya diğer vakıflar tarafından yapılacak eklemeler
7. Bu şekilde oluşturulacak vakfın sermaye bilânçosu
8. Yılsonunda yatırımlardan elde edilecek gelirler
9. Yıllık yapılacak harcamalar için niyet
10. Borçluların adları
11. Borçluların borç miktarları
12. Borçluların yaşadıkları mahalleler
13. Borçluların hangi dinden oldukları
14. Borçluların hangi cinsiyette oldukları (Çizakça, 2004, 8).

Yapılan tahminlere göre para vakıfları yılda 10-12 kişiye borç vermekte olup bazı büyük vakıflarda bu sayı 37-42 kişi aralığına kadar varabilmektedir. 18. yüzyılda Çizakça (2004, 13-14)'nin tahminlerine göre 60,000 civarında nüfusa sahip Bursa'da 6 binin üzerinde insan para vakıflarından borç aldığından, nüfusun yaklaşık onda biri para vakıflarını kullanarak kredi kullanmaktaydı.

Bursa'nın 18. yüzyıldaki nüfusuyla ilgili net bir veri elimizde bulunmamakla birlikte Behar'ın çalışmasından Bursa nüfusunun yaklaşık 30-40 bin civarında olduğunu savunmamız mümkündür. Her ne kadar bazı farklı tahminlerde bu seviyenin 2-3 katına varan seviyeler telaffuz ediliyorsa da, Bursa'nın savaş koşullarını yaşayan ve sürekli göç hareketlerine (giriş-çıkış) maruz kalan bir kent olmadığı düşünüldüğünde, 30-40 bin kişilik seviyenin çok daha gerçekçi bir tahmin anlamı taşıyacağı görülür. Behar'ın ilgili çalışmasından hareketle Bursa'nın 1631-1927 arası nüfus düzeyleri aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 5. Bursa'da Nüfus ve Hane Sayısı

Yıllar	Hane sayısı	Nüfus	Hane başı nüfus
1631	3644	197	5.4
		14	
		239	
1640	4628	27	5.2
		392	
1670	7587	25	5.2
		314	
1680	6140	78	5.1
		272	
1696	5441	41	5.0
		300	
1831	...	00	...
		500	
1844	...	00	...
		700	
1863	...	00	...
		763	
1890	...	03	...
		120	
1911	...	000	...
		620	
1927	...	00	...

(Behar, 1996, 9,35.)

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere hanelerin ortalama 5 kişiden oluştuğu ve 30-40 binlik bir nüfusun mevcut olduğundan hareketle, 18. yüzyıl Bursa'sında her biri birer üretici birim konumunda olan hanelerin sayısının 6-7 bin civarında olduğu sonucuyla karşılaştırılır. 6-7 bin hanenin mevcut olduğu bir coğrafyada 6 bin kişinin para vakıflarından kredi aldığı düşünüldüğünde de hemen her ailenin üretimlerinde kredi kullandıkları sonucuyla karşılaştırılır.

Turkish Studies

Söz konusu dönemde Genç'in ürün vergilerine dayanarak yaptığı analiz ekseninde 18. yüzyılda ipekli dokuma üretiminde Bursa'da 10 katlık bir artışın yaşandığı düşünüldüğünde, sanayi şehri konumunda olan Bursa'da para vakıflarının günümüz işletme kredisi arzıcısı konumundaki bankalara ya da faktöring kuruluşlarına denk işleve sahip olduğu sonucuyla karşılaşılar. Buradan hareketle de özellikle imalat sektörünün ağırlıklı olduğu coğrafyalarda kapalı ekonominin söz konusu olmadığı, üreticilerinin kredi kullanımlarının genele yayıldığı ve sonuç olarak da para vakıflarının günümüzdeki anlamıyla piyasa ekonomisi işleyiş yapısını o gün için cari kılabildiklerinin savunulması mümkün olmaktadır.

Para vakıflarının sağladıkları düşük faizle borçlanma imkânı diğer önemli bir işlev olarak görülebilir. 1555-1749 arasında Bursa'daki para vakıflarının ortalama faiz oranları %10,6-10,8 aralığında stabildir, buna karşılık 1555-1700 arasında İstanbul'daki ortalama piyasa faiz oranları %18-25 aralığında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla para vakıflarının, Osmanlı ekonomisinin işleyiş yapısını günümüz piyasa ekonomisi yapısına yaklaştırma işlevi dışında, düşük faizli kredi arzıcısı olması itibarıyla sosyal destekleme kurumları olma özelliğini de üzerinde barındırmaları anlamına gelmektedir (Çizakça, 2004, 5-6).

3.3.2.2. Arazi Vakıfları

Vakıf arazileri, "Arazi mefkufe" olarak adlandırılmaktadır. Buna göre bazı sınıflandırmalara tabi tutulurlar. 1858 tarihli arazi kanunnamesindeki sınıflandırma şu şekildedir:

A. Arazi mefkufe-i sahiha:

Tam mülkiyete mevzu teşkil eden ve sahibinin üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunma hakkı olan Arazi-i memluke olarak tanımlanan arazilerin ister kuruluşunda olsun isterse de kurulmuş bir vâkıfa olsun aktarılmasıyla gerçekleşir. Bu şekilde vakfa irad olan arazilerdir. Bu tür vakıfların idaresi bütünüyle vakıf mütevellisine aittir (Veldet, 1999, 182-3).

B. Arazi mefkufe-i gayri sahiha

Miri (hazine) arazisinden olan ve fakat sultan veya sultanın izniyle başkası tarafından vakfedilen arazidir. Bu araziler hazine arazisi olma özelliğini devam ettirmekle beraber, devlet vakfedilmelerine izin vermiş olup bir çeşit gelir transferinin izni anlamını taşır. Arazi kanunnamesiyle bu tür arazilere atıf yapılmıştır (Veldet, 1999, 183).

3.3.3. 19. Yüzyılda Osmanlı vakıfları

Vakıflar açısından 19. yüzyıl bir çöküş dönemi anlamını taşımaktadır. Vakıfların miras olarak bırakılması, ilk kez 1833 – 1867 arasında yasaklanmıştır (Çizakça, 2004, 7). Tanzimat, vakıflar konusunda büyük bir kırılmaya yol açmıştır.

Vakıflar üzerinde yeni yasal düzenlemeler getiren en önemli kanunlardan birisi kuşkusuz "1858 tarihli Arazi Kanunnamesi"dir. Bu kanunnamenin habercisi olan Tanzimat Fermanı hükümlerine göre vakıf mülklerine yönelik muafiyetler ve imtiyazlar herkesin eşitliği ilkesi cihetinde kaldırılmış ve fakat padişahların tekke ve zaviyelere gelirini bıraktıkları köy ve mezraların vakfiyelik özelliklerinin devamına hükümlenmiştir (Barkan, 1999, 351-2).

Genel olarak 19. yüzyılda vakıflara yönelik bir kamusal baskıyla karşılaşılmaktadır. 1826' da I. Abdülhamit ve II. Mahmut vakıflarının özel bir yönetim altında birleştirilerek Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulması, vakıfların kamulaştırılmasına yönelik ilk adım olarak kabul edilebilir. Pek tabii söz konusu vakıfların sultan vakıfları olması sebebiyle mirasçısı olarak kabul edebileceğimiz sonraki nesil sultanların böylesi bir tasarrufta bulunmuş olmaları gerçek manada bir kamulaştırma olarak nitelendirilemez. Örneğin I. Abdülhamid vakfının mütevelliliğini kendi hayatta oldukça inanılır bir şahsa bırakmış, ölümünden sonra erkek evlâdının ekberine ve onun nesline, bu nesil ortadan kalkarsa da kız evlâdının ekberine ve bunun nesline müteveli olma yetkisi tanınmıştır (Cunbur, 25).

İkinci adım olarak mütevellileri bir makama şart edilen vakıflarla mütevelliliği vakfedendenlerin soyundan gelenlerden olması şartı bulunmayanları da bu nezarete dâhil edilmiştir. Ayrıca da mevzu nezaret, bir bakanlık haline getirilmiştir. Ancak esas vakıf hukukuna bütünüyle aykırı olarak ve kimseye

bir bedel de ödemenin söz konusu olmadığı şekilde Osmanlı tarihinde ilk bedelsiz kamulaştırma hareketi⁵, tüm vakıfların bu nezaretin tasarrufunda birleştirilmesiyle gerçekleşmiştir (BDAM, 2000, 71).

Söz konusu bedelsiz kamulaştırma, esas itibarıyla çok ciddi bir gelir kalemi mahiyetindedir. Çünkü Osmanlı ekonomisi içerisinde vakıflar çok ciddi bir yekunu tutmaktadırlar. Aşağıdaki tabloda 1833 tarihli Kıbrıs Temettuat Defterleri' ne göre vakıflara, müslim ve gayri müslim tebaaya ait seçilmiş mülkler itibarıyla karşılaştırmalı miktarlar sunulmaktadır. Kıbrıs özelinden hareketle 19. yüzyılın ilk yarısında vakıfların servetinin çok daha net bir şekilde tasavvuru mümkün olabilecektir.

Tablo 6. Mülk Durumlarına Göre Müslim, Gayr-ı Müslim ve Müslüman Vakıflarının Mal Varlıkları (1833 tarihli Kıbrıs Temettuat Defterleri' ne göre)

Mülk çeşitleri	Müslim	Gayr-ı müslim	Müslüman vakıfları
Hane sayısı (ev)	6138	14834	783
Dükkan	164	350	491
Hamam	10	2	5
Tarla, arsa, harman vs.	193,189 dönüm	316,213 dönüm	51,980 dönüm
Zeytin ağacı	30,887 adet	112,334 adet	17,997 adet
Han, işhanı, otel	yok	yok	6 adet

Kaynak: Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü, 2000, 131, 343.

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere 1833'te Kıbrıs'taki tarım dışı temel üretici birim olan dükkân sayısı itibarıyla Müslüman vakıfları, hem müslim hem de gayr-i müslimlerin mülkiyetinde olan dükkanlardan daha fazlasını mülkiyetinde barındırıyordu.

Ayrıca Kıbrıs'ın tümü için ekilebilir toprakların da neredeyse %10' unun müslüman vakıflarının elinde olduğu görülmektedir.

Günümüzün büyük iş merkezleri konumundaki han ve iş hanlarının ise bütünü, Müslüman vakıflara aittir.

Buradan hareketle, vakıfların 19. yüzyıla gelindiğinde ekonomide ne denli büyük bir ağırlığa sahip oldukları açıkça anlaşılabilir. Dolayısıyla da gayr-i hukuki olmasına karşılık mali sorunların pençesine düşülmesinin ertesinde, Osmanlı'da idare ilk defa bedelsiz kamulaştırmaya gitmekten kendisini alıkoyamamıştır.

4. SONUÇ

Osmanlı döneminde tımar sisteminin mevcudiyeti sebebiyle koşulsuz özel mülkiyetin olmadığı yönünde genel olarak fikir birliği mevcuttur. Aksini savunan birkaç müellifse özel mülkiyetin vakıflarla gerçekleştirildiğini savunmaktadır. Gerçekte her iki savunum da yanlıştır. Osmanlı dönemi boyunca özel mülkiyet ağırlıklı olarak şehirlerde mevcut olup devletçe de koruma altına alınmıştır. Bu aslında bir seçişin sonucudur. Osmanlılar eski Mısır ya da Persler gibi her alanda güçlü bürokratik yapılanmayı tercih etmemişler, eski Yunan ve Roma uygarlıklarıyla paralel bir yapılanmayı tercih etmişlerdir. Muhtemelen bürokrasinin hâkimiyetini iktidara muhalif güç unsuru olarak görmüş olabilirler. Neticede Osmanlı'nın kuruluş ve gelişim süreçlerinde bu sıkıntıyı feodal Ortaçağ Avrupa'sı yaşamaktaydı. Ayrıca aşiretlerin isyanları da bu tercihte önemli bir faktör olarak kabul edilebilir.

Zirai üretimin temel üretim olduğu ve şehirlerin zirai artık ürünle beslendiği bir dünyada Osmanlı, İstanbul gibi ana bürokratik şehirlere hammadde veya işlenmiş mamul mal olarak zirai artık ürünlerin ulaştırılmasında tüccarları kullanmıştır. İptidai sanayiciler de esnaf ve zanaatkârlar olmuştur. Böyle bir artış ürün akışının sağlanabilmesindeyse zorunlu olarak piyasa ekonomisi koşulları oluşturulmuş ve bu çerçevede de özel mülkiyet kurumsallaşmıştır. Vakıflarsa koşulsuz özel mülkiyeti

⁵ Gerçi. Fatih Sultan Mehmed'in bazı arazilerin vakıf usulünü şeriata aykırı bularak hazine adına istimlak etmesi söz konusu olmuştur. Ancak gerekçesi söz konusu vakıf arazilerinin miri arazi statüsünde devlete ait olduğu ve devlet malı ile kişilerin özel hayır yapamayacaklarıdır (Şimşek, 1985, 228). Dolayısıyla da bedelsiz kamulaştırma özelliğini görünürde taşıyor olsa da esasta bedelsiz kamulaştırma hüviyetinde görünmemektedir. Buradaki sorun devlet malının vakıf kanalıyla zimmete geçirilmesidir.

de aşan ve piyasa ekonomisindeki rekabet koşullarını baltalayan, özel mülkiyet üstü yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede vakıflar konusunu dikkat etmek gerekir.

İslamiyet'in doğuş periyodunda vakıfları özel mülkiyet olarak kabul etmek mümkündür. Bu dönemde vakıf kavramı tapu sicil kaydı anlamını taşımaktadır. Bunun anlamıysa 1400 yıl öncesinde liberalizmin temel varsayımı olan koşulsuz mutlak bireysel mülkiyetin Hazret-i Peygamber'ce uygulandığıdır. Diğer bir deyişle İslamiyet de bir şehir dini konumundadır ve liberalizmi korumaktadır.

Osmanlı döneminde ise vakıflara özel mülkiyet olarak gerçekte ihtiyaç bulunmamaktadır. Çünkü özel mülkiyet konuşlandırılmıştır.

Peki, kurumsallaşmış bir piyasa ekonomisi şehirlerde varsa ve tüccar-esnaf-zanaatkâr o günün şartlarına göre rasyonel hareket ediyorsa neden Ortaçağ Avrupa'sından çok daha fazla günümüz piyasa ekonomisine yakın olunmasına rağmen, sanayi inkılabını gerçekleştirecek sermaye birikimine sahip olunamadı sorusu akla gelebilir.

Bu sorunun elbette pek çok açıdan pek çok farklı izahı olabilir. Ancak kanımızca vakıf müessesesi Osmanlı' da piyasa ekonomisinin kurallarına göre işlemesine engel olmuştur. Ferdi sermaye birikiminin teşekkülünü de sınırlamıştır. En azından olumsuz etkiler içerisinde önemli bir yeri işgal eder. Şöyle ki:

Önceki bölümlerde ifade ettiğimiz üzere Osmanlı' da hem kırsal alanda ve hem de şehirlerde koşulsuz mutlak bireysel mülkiyet mevcuttu. Ancak koşulsuz özel mülkiyet şehirlerde çok daha yoğun, piyasa ekonomisi günümüzdeki yapısına yakın bir kurumsallaşmaya sahipti. Kadı sicillerindeki pek çok dava da işleyen bir borç – alacak ilişkisi ekseninde şekillenmiş ve günümüzdeki kavramlara eş gelen en istisnai uygulamalara kadar özel hukuk ve ticarî yaşam cariydi. Müsadere gibi bir uygulamaysa, sadece devlet memurlarına yönelik günümüzde sebepsiz mal iktisabı denilen yolsuzluk ve suiistimalle servet zenginliğinin oluşumu durumunda yapıyordu. Tüccara, esnafa, zanaatkâra yönelik böyle bir uygulama mevcut değildi. Dolayısıyla böyle modern bir piyasa ekonomisinin bulunduğu bir ekonomik alanda evladiyelik vakıflara ihtiyaç var mıydı? Yoksa ticarî hayatın yoğun olduğu şehirlerde evladiyelik vakıfların kuruluşuna imkân tanınması sistemi tıkadı mı?

Bizim cevabımız ikincisini destekler nitelikte olacaktır. Vakıfların üzerine haciz kondurulamaması sebebiyle evladiyelik vakıfların bir suiistimal aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Burada taraf devlet değildir. İki kişi arasında cereyan eden bir ticarî akit uyarınca borçlunun borcunu ödemek istememesi veya ödeme gücünün olmaması durumunda, taksitlendirmeden borcun silinmesine kadar pek çok uygulamanın varlığını kadı sicillerinde görebiliyoruz.

Daha önce bir vakıf kuran kişinin de vakfına borçlarından dolayı el konulamaması, ticarî hayatın risk – prim üzerinden oluşumunu da engellemiştir. Burada hemen bir eklemede bulunmak zorunluluğu mevcuttur: Vakıf kuruluş şartlarında borcun olmaması şartı elbette caridir. Buradaki sorun, vakfın kuruluşu ve tescili ertesindeki durumun piyasa ekonomisinin koşullarını altüst eder mahiyette olmasıdır. Neticede de sistem doğal olarak tıkanmıştır.

Vakıflar konusundaki diğer önemli bir sonuçta, evladiyelik de olsa kazanılmış hak olması ve kuruluşunda da ebediyen geçerli hükmünün koyulması ve kadılık vasıtasıyla da devletin vakıf kuruluş senedini onaylaması ve devlette de devamlılık ilkesinin varlığı sebebiyle, mütevellileri vakfedence belirlenen vakfiyelerin de Evkaf Nezareti' ne bağlanması, hukuka aykırı bir eylem olarak karşımıza çıkmakta olup, bedelsiz kamulaştırma veyahut bedelsiz devletleştirme olarak uygulamanın tanımlanması gereklidir.

KAYNAKÇA

- AKGÜNDÜZ, Ahmet (1987), “Hz. Peygamberin Bir Vakfı ve Osmanlı Devletinin Vakıf ve Tapu – Kadastro Anlayışını Gösteren Bir Belge”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 1, Ocak 1987.
- AKİPEK, Şebnem, ALTAŞ, Hüseyin (1998), Vakıflarda Evladiye Davaları, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 47 (1), 145-151.
- BARCAN, Ömer Lütfü (1999), “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, Tanzimat 1, MEB Yayınları, İstanbul.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

- BARKAN, Ömer Lütfü (2001), 15 ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları – 1. Cilt – Kanunlar (Tıpkı Basım),İ.Ü. İktisat Fakültesi yayınları, No: 4302/568.
- BAŞOL, Hikmet (2008), Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları, Gazi Üniversitesi SBE Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- BAYTOP, Erhan (1985), Türk Eczacılık Tarihi, İ.Ü. Eczacılık Fakültesi Yayınları, No: 3358/47, İstanbul.
- BEHAR, Cem (1996), Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, C 2, DİE Yayınları, Ankara.
- BERUMENT, Hakan; GÜNAY Aslı (2004), Inflation Dynamics And Its Sources In The Ottoman Empire: 1586-1913, TURKISH ECONOMIC ASSOCIATION DISCUSSION PAPER 2004/3 <http://www.tek.org.tr>
- BROCKELMANN (1992), İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, Çev: Neşet ÇAĞATAY, TTK, No: 10/14, Ankara.
- BÜYÜKBOYACI, Yusuf (1986), “Türk Esnafının Sosyal Yapısı ve Sosyal Değişme Temayülleri”, İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları, 21. Kitap.
- CIPOLLA, M. (1993), Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet, Çev: Ali İhsan KARACAN, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- CUNBUR, Müjgan (1964), “I. Abdülhamid Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: 22 Sayı: 1-2, 17-67
- ÇİFTÇİ, Cafer (2004), “Bursa’da Para Vakıfları ve Kredi İşleyişi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 23 (36), 79–102.
- ÇİZAKÇA, Murat (2004), Otoman Cash Waqfs Revisited: The Case of Bursa1555 – 1823, Foundation Science Technology and Civilisation, Manchester.
- DEMİREL, Ömer (1991), Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü (1700–1850), Ankara Üniversitesi SBE Tarih ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- EKEN, Galip (2008), “19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 20, 233–253.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri (1999), “Tanzimatta İçtimai Hayat”,Tanzimat 2,, MEB yayınları, İstanbul.
- GÖNÜLLÜ, Ali Rıza (1990), “Antalya'nın Selçuklu Türkleri Tarfından Fethi”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 43, Temmuz 1990.
- GÜRAN, Tevfik (2003), Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918, DİE Yayınları, Ankara.
- HAMMER, Jeseoph Von (2005), Osmanlı Tarihi 1, (Özet Çev: Mehmet ATA, Abdülkadir KARAHAN),4. baskı, MEB Yayınları, No:3078/946, İstanbul.
- HAMMER, Jeseoph Von (2005), Osmanlı Tarihi 2, (Özet Çev: Mehmet ATA, Abdülkadir KARAHAN),4. baskı, MEB Yayınları, No:3079/947, İstanbul.
- İstanbul Araştırmaları Merkezi (1998), İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Finans Tarihi I (1742-1787)- İstanbul Külliyyatı (VI), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, No: 59, İstanbul, s. 121. (Evrak No: 4/157/485)
- KELEŞ, Hamza (2001), “Vakfiyelere Göre XV. Yüzyılda Bursa’da İmar Faaliyetleri” G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 21, Sayı 1, 177-188.
- KELEŞ, Hamza (2001), Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadî Sonuçları Üzerine Bir Çalışma-Karacabey (Mihaliç) Kazası Örneği-”, G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt 21, Sayı 1, 189-207
- KÖPRÜLÜ, Bülent (1951), “Tarihte Vakıflar”, AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı 8, 479-518.
- KÖYMEN, Mehmet Altay (1992), “Türkiye Selçuklu Devletinde Ekonomik Hayat”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 64, Mayıs 1992.
- MUĞAN, Nuri (1994), Türk Diş Hekimliği Tarihi, İ.Ü. Diş Hekimliği Fakültesi Yayınları, No: 3831/80, İstanbul.
- ORAL, M. Zeki (1954), Ahî Ahmet Nahcivanî Vakfiyesi, A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 3-4, 57-65.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

- ÖZDEMİR, İbrahim (2001), Osmanlı Devletinde Bürokrasi, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul.
- ÖZDEMİR, İbrahim (2003), “Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
- PAMUK, Şevket (1994), Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- PAMUK, Şevket (2004), “Urban Real Wages in Constantinople-Istanbul,1100-2000 (and more generally around the Eastern Mediterranean)” paper presented to the Conference Towards a Global History of Prices and Wages Utrecht, 19-21 August, 2004.
- PAMUK, Şevket (2006), “Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820”, The Journal of Economic History, Vol. 66, No. 3 (September 2006).
- SAKAOĞLU, Necdet (1984), Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı, Yurt Yayınları, Ankara.
- SARC, Ömer Celal (1999), “Tanzimat ve Sanayimiz”, Tanzimat 1, MEB Yayınları, İstanbul tarih yok.
- SEFEROĞLU, Şükrü Kaya, MÜDERRİSOĞLU, Adnan (1986), Türk Devletleri Tarihi (Etnolojik Bir Deneme), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 21, Ankara.
- SÜMER, Faruk (1993), “Türk Kültürüne Genel Bir Bakış - V”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 74, Mart 1993.
- SÜMER, Faruk (1992), Çepniler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayınları, İstanbul.
- ŞİMŞEK, Mehmet (1985), Osmanlı Cemiyetinde Para Vakıfları Üzerinde Münakaşalar”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 27, 207-220.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1994), Türk İktisat Tarihi, 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2000), Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfus – Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları), Yayın No:43, Ankara.
- UNAN, Fahri (2004), “Medreseler ve Osmanlı Merkezî Yönetimi”, Hacettepe Sosyal Bilimler Dergisi
- URAL, Engin (1977), Vakıflar, Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları, İstanbul.
- USLU, Mustafa (1990), “Anadolu Ahilerinden İlk Defa Bahseden İbn-i Batuta Seyahatnamesinde Ahiler”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 38, Şubat 1990.
- VELDET, Hıfzı (1999), “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, Tanzimat 1,MEB Yayınları, İstanbul.
- YILDIZ, Hakkı Dursun vd (1991), Tarih 2, Servet Yayın-Dağıtım, İstanbul.
- YİNANÇ, Refet (1988), “Söğüt Vakıfları”, İ.Ü. Sosyoloji Konferansları, 22. kitap, (Prof. Dr. Mehmet ERÖZ’e Armağan) No: 3527/523/8-81